

Het 'unieke' zelf en de wedloop om erkenning

Een onderzoek naar identiteit binnen de prestatimaatschappij

Scriptant: Charissa Rentier

Studentnr: 329481

Opleiding: Master Wijsbegeerte van een Wetenschapsgebied (Economie)

Begeleider: Jos de Mul, leerstoel Filosofie van Mens en Cultuur

Adviseur: Tim de Mey, leerstoel Theoretische Filosofie

Datum afronding: 27 april 2016

Credits: 18 ECTS

Woord aantal: 33.471

Samenvatting

In de huidige prestatimaatschappij is het leven geworden tot een race naar de top. Een samenleving waarin een ieder wordt afgerekend op zijn verdiensten, het werk ons dag en nacht bezighoudt, en de druk om te presteren enorm is. Inmiddels manifesteren de eerste uitwassen van deze maatschappij zich in de vorm van toegenomen depressies en eenzaamheid onder de jonge beroepsbevolking. Deze thesis onderzoekt de verandering die de prestatimaatschappij teweeg heeft gebracht in begrip en de vorming van identiteit. Ontwikkelingen als globalisering, economisering, secularisering, individualisering, meritocratisering, commodificering, vermedialisering en ludificering hebben hieraan bijgedragen. De gevolgen zijn een te eenzijdige focus op het materieel nut dat een individu voortbrengt, een onwenselijke fixatie van de identiteit, en een uitsluiting van anderen in een wereld die compleet draait om de eigen prestaties. Mogelijke alternatieven worden gevonden in ontwikkelingen die erkennen dat een individu meer waardevolle kwaliteiten kan hebben dan slechts economisch nuttig zijn, waarin spel verder wordt hersteld tot zijn zuivere vorm, en waar kwetsbaarheid en compassie een grotere rol vervullen.

Rotterdam, april 2016

Voorwoord

De thesis die voor u ligt symboliseert het eind van mijn zevenjarige loopbaan aan de Erasmus Universiteit. In die tijd heb ik menig uur aan bureau's en in leesstoelen doorgebracht om twee studies met succes af te ronden. Daarnaast ben in de loop der jaren een steeds groter deel van mijn tijd voor de universiteit werkend gaan besteden. Dit tot op het punt dat ik, al reizend door Europa, probeerde een full-time baan, een full-time studie, een openstaande scriptie van studie nummer één, en een scriptievoorstel voor studie nummer twee in mijn, in een poging overzicht in de chaos te scheppen, met bonte kleuren versierde Google agenda te passen.

Nodeloos te zeggen dat prestaties en werk, voor mij bestaande uit studeren en voor de universiteit werken, mij de afgelopen jaren grotendeels hebben bepaald. Zoals bij menig schrijver de onderwerpen voor zijn werk hun oorsprong hebben in een persoonlijke worsteling, is deze bepaaldheid door werk de reden dat zowel mijn economische als wijsgerige thesis te maken hebben met de centraliteit van arbeid binnen het geheel dat het 'leven' wordt genoemd. Bij de afronding van mijn economische studie kwam de thematiek van de centraliteit van arbeid aan bod in het meten van het effect van de toegenomen mogelijkheid van op afstand werken op de totale hoeveelheid gewerkte (over)uren, en de ervaring van werkdruk en stress. Bij de wijsgerige tegenhanger, welke hier voor u ligt, draait het om de bepalende functie van arbeid en prestaties voor de individuele identiteit.

Deze toenemende bepaaldheid is een ontwikkeling die ik niet alleen bij mijzelf zie en heb gezien. Het is iets dat ik zowel in mijn naaste omgeving, als op meer algemeen maatschappelijk niveau constateer. Ik kan mij niet onttrekken aan de indruk dat de druk om hard te werken en te presteren onze maatschappij heeft doen verworden tot een prestatimaatschappij. Een maatschappij waarin haar deelnemers elkaar op elk mogelijk vlak proberen af te troeven. Waarin iedereen deelneemt aan een race naar de top, met als gevolg dat slechts een klein handje als winnaars, en een overweldigende meerderheid als verliezers worden bestempeld. Een maatschappij waarin deze verliezers - met zeeën aan opties om uit te kiezen en met in het achterhoofd de waanzinnige woorden van hun goedbedoelende ouders dat alles mogelijk is zolang je maar je best doet - het falen aan niemand behalve zichzelf kunnen toerekenen. Een maatschappij waarin de opvoeding onvoldoende bijdraagt aan het zelfvertrouwen en de weerbaarheid van individuen, hun bestandheid tegen verliezen, jammerlijk leidend tot mentale instorting bij de minste of geringste tegenslag. Een maatschappij waarin depressie onder jongeren drastisch toeneemt, en de term *quarter-life crisis* gangbaarder is geworden dan de *mid-life* variant.

Vergeef me als deze weergave van de status quo te cynisch aandoet. Dit ongenoegen komt voort uit mijn mening dat een dergelijk gevoelde eenzijdige bepaaldheid geen recht doet, en kan doen, aan de vele facetten van individuele mens. Geen recht doet aan de verschillende kwaliteiten die een ieder heeft en de rollen die elk individu in verschillende contexten vervult. Eigenschappen die allen bijdragen aan onze maatschappij, en die niet direct in prestige, succes of geld om te zetten zijn. Als er daarom iets is waarvan ik zou willen dat u het na het lezen van dit werk met zich meeneemt, is het een toegenomen openheid voor en omarming van de verschillende facetten van het mens-zijn. Een vergroot besef van de alternatieve benaderingen van een succesvol leven. En een veranderde en verbeterde waardering van uzelf en anderen.

Ik wens u veel leesplezier!

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1. De probleemstelling	4
Hoofdstuk 2. Identiteit uitgelegd	10
2.1 Definitie van identiteit	10
2.2 Begrip en vorming van identiteit	11
2.3 Identiteit in verschillende contexten	18
Hoofdstuk 3. Maatschappelijke ontwikkelingen	19
3.1 Modernisering en postmodernisering	19
3.1.1 Globalisering	20
3.1.2 Economisering	21
3.1.3 Secularisering	23
3.1.4 Individualisering	24
3.1.5 Meritocratisering	26
3.1.6 Commodificering	29
3.2 Technologisering	31
3.2.1 Vermedialisering	31
3.2.2 Ludificering	37
Hoofdstuk 4. Gevolgen voor identiteit	43
4.1 Implicaties voor identiteitsbegrip	43
4.2 Normatieve beoordeling	47
4.2.1 Naar een pluralistisch utilisme	47
4.2.2 Veranderlijkheid van identiteit	48
4.2.3 Alleen in een hectische wereld	51
Hoofdstuk 5. De prestatie maatschappij het hoofd bieden	53
5.1 Omgaan met vooruitgang	53
5.1.1 Omgaan met verwachtingen	53
5.1.2 Omgaan met ludificering	54
5.2 Omgaan met secularisering	55
5.2.1 Omgaan met waardenverlies	55
5.2.2 Omgaan met vluchtigheid	57
5.3 Omgaan met de meerzijdigheid van het zelf	59
5.3.1 Omgaan met kwetsbaarheid	59
5.3.2 Omgaan met passies	60
Hoofdstuk 6. Conclusie	62
Literatuur	65

Hoofdstuk 1. De probleemstelling

Het is nog maar een paar decennia geleden dat het feit dat men het naar zijn zin had op zijn werk een leuke bijkomstigheid was van een baan. Tegenwoordig is werk echter meer geworden dan een manier om in levensonderhoud te voorzien. Aan een baan wordt belang gehecht buiten het feit dat het iets is dat je voor de kost moet doen. De baan is onderdeel van het presteren en succesvol zijn in het algemeen. Binnen de huidige prestatiegeneratie zijn het de prestaties die zorgen voor prestige, en ontleent men zijn eigenwaarde aan de mate waarin de prestaties worden erkend. Deze thesis gaat over hoe de identiteit en eigenwaarde zijn veranderd onder invloed van de prestatimaatschappij.

Welke baan je doet is, op voor- en achternaam na, vrijwel de eerste vraag die in een willekeurige sociale context wordt gesteld. Het antwoord hierop is vervolgens bepalend voor de eerste indruk die je wekt. Aan de aspecten van die baan worden namelijk allerlei oordelen toegewezen die iets over jou moeten zeggen. Er wordt bijvoorbeeld, het meest voor de hand liggend, naar de materiële waarde gekeken - verdien je goed? Daarnaast wordt de productiewaarde beoordeeld - wat draag je bij aan de maatschappij? Ook wordt de mate van zelfontplooiing gepeild - kun je je uitten en ontwikkelen in je werk? En steeds meer wordt waarde gehecht als de gesprekspartner zich in de hogere regionen van bedrijven begeeft, de werkdruk hoog is, de materie lastig, en de persoon in kwestie zo onvervangbaar mogelijk is. De baan die je als antwoord ter tafel brengt moet kortom erg belangrijk, intelligent en druk werk met zich meebrengen. Het lijkt bijna te zijn verworpen tot een soort wedstrijd in het elkaar aftroeven bij sociale gelegenheden (Brooks, 2015). Vanzelfsprekend wint degene die het het drukst heeft de sociale competitie. Net als het spelelement dat te vinden is in sport, en het verschijnsel van zeer serieuze topsport dat hieruit voortkomt, lijkt op werkvlak een spelelement te zijn toegevoegd. Werk moet leuk zijn, en het is een strategisch spel om anderen af te troeven en hogerop te komen. Het lijkt er echter op dat dit competitieve element in sommige gevallen dusdanig door wordt getrokken, dat de ernst het spel begint te overheersen.

Meer dan het feit dat het beeld van een individu dat anderen hebben wordt gevormd door de functie die hij bekleedt, is de baan, en meer algemeen het werken en presteren, bepalend voor het beeld dat de individu van zichzelf heeft. Daar waar vroeger deelaspecten zoals familie, vrienden, kennissen en collega's, religie, politieke partij, hobby's, etc. nog een groter deel uitmaakten van de individuele identiteit, heeft werk en status aan ruimte gewonnen in het bepalen van deze identiteit. Verschillende factoren hebben Dit mogelijk gemaakt. Enerzijds is het het wegvallen van het belang van sommige bepalende factoren, zoals religie en politieke partij, waardoor ruimte wordt gemaakt voor andere factoren. Het christendom erkent de morele waarde van status niet, en beoordeelt mensen op hun karakter-eigenschappen, zoals God dat zou doen. Door de secularisering van de samenleving en het wegvallen van deze waarden, wordt ruimte geboden voor de werkidentiteit om een belangrijker component te worden van de gehele identiteit. Anderzijds kan een oorzaak worden gevonden in een autonome toename van belang dat wordt gehecht aan werk. Als belangrijkste dagelijkse bezigheid, en met het toegenomen gemak waarmee het toegankelijk is en in de privésfeer binnendringt, is werk een alom continu aanwezig onderdeel van het bestaan. Samen genomen hebben deze factoren er vermoedelijk voor gezorgd dat het werk en professioneel succes zeer bepalend zijn geworden voor de hedendaagse individuele identiteit.

De toegenomen rol van werk binnen het bepalen van identiteit zorgt ervoor dat het persoonlijk succes steeds meer wordt afgemeten aan het professionele succes van desbetreffende individu. Zoals gezegd, vanuit de maatschappij, maar daardoor ook vanuit de persoon zelf. De werkprestaties zijn hiervoor grotendeels bepalend. Het onproductief zijn wordt gezien als een serieus probleem. Een voorbeeld van de invloed hiervan is de carrièrevrouw die ervoor gekozen heeft te stoppen met werken om full-time moeder te worden, en vervolgens het gevoel heeft veroordeeld te worden omdat ze niet door middel van een drukke baan bijdraagt aan de maatschappij.¹ Het vereist vervolgens een actieve zelfaccepterende houding om deze veroordeling weerstand te bieden. De verandering die zij door heeft gemaakt in de 'werkidentiteit', namelijk van carrièrevrouw naar huismoeder, lijkt zich sterk door te hebben vertaald in een totaal-identiteitsverandering. Werk en prestaties lijken dus een belangrijke rol te spelen in de vorming van identiteit. Daarvan getuigt ook het volgende gesprek opgetekend in *De prestatiegeneratie* door Jeroen van Baar (2015):

“Valerie: ‘Ik krijg het altijd voor elkaar om mezelf te vergelijken met mensen die even oud zijn als ik maar véél en véél succesvoller zijn. [...]’

Roos: ‘Wat ik dan doe is hard studeren, hoge cijfers halen en als het even kan een bestuur van een studenten- of studievereniging erbij doen. Dan heb ik het gevoel dat ik ten opzichte van de rest nog aardig mee kan komen. Maar inderdaad, ik moet eigenlijk geen Buitenhof kijken - want daar zit om de week weer een andere twintiger die het al helemaal gemaakt heeft.’” (blz. 25)

De verandering die werk als bepalende factor voor identiteit heeft doorgemaakt, heeft ervoor gezorgd dat onze maatschappij is geworden tot een prestatimaatschappij. Een race naar de top, waarbij slechts enkelen winnen, en velen verliezen. Door de meritocratische en egalitaire samenleving, is falen echter geworden tot een non-optie. Er is ons altijd voorgespiegeld dat alles mogelijk is, zolang je er je best voor doet. Als het vervolgens niet lukt om de top te bereiken, is dat volledig toe te schrijven aan je eigen handelen. Daarnaast, indien je niet naar die top toe aan het werken bent, zal er wel iets mis zijn, want wie zou onderaan blijven hangen?

Het belang dat aan werkprestaties wordt gehecht door individuen en de maatschappij als geheel, leidt ertoe dat we ook bereid zijn hier offers voor te maken. Veel mannen geven een groot deel van hun gezinsleven op om hard te kunnen werken en hogerop te komen. Velen van hen zien dit echter als vanzelfsprekend, blijkt uit een recent interview van NOS met topmannen.² Hun werden vragen gesteld over de combinatie werk-privé. Niet alleen vonden zij het vanzelfsprekend hoe zij een en ander hadden aangepakt, maar zij vonden het interview ook wel erg persoonlijk worden. Grappig genoeg is de combinatie werk-privé nu juist hét onderwerp van dergelijke interviews met vrouwen. Wat hier vaak aan bod komt is het opgeven van een topcarrière om voor de kinderen te kunnen zorgen, of, wat nog meer de aandacht trek, het juist nastreven van die carrière en hoe zij de zorg van de kinderen aanpakken. Ook jongeren, die nog geen gezinsleven hebben om rekening mee te houden, geven veel op voor hun carrière. Recentelijk kwam aan het licht dat veel afgestudeerden onbetaalde werkplekken vervullen bij

¹ <http://on-tmoeten.blogspot.nl/>

² <http://nos.nl/op3/artikel/2091917-wij-stelden-topmannen-de-vragen-die-topvrouwen-altijd-krijgen.html>

bekendere bedrijven in plaats van veel te moeten solliciteren naar minder prestigieuze baantjes. Deze studenten geven nu inkomsten op om later hogerop te kunnen komen.³

Zoals gezegd schept de prestatimaatschappij, in combinatie met het onderliggend ideaal van meritocratie en de aanwezig geachte autonomie, een competitieve situatie waarin slechts enkelen als winnaars kunnen worden bestempeld, en een falen aan de individu zelf moet worden toegeschreven. Deze combinatie van zelfkastijding en een vijandige omgeving vereist toch zeker een goede psychologische gezondheid, weerbaarheid, veerkrachtigheid en flexibiliteit om tegenvallers op te vangen en spanningen te verwerken. Dat wat als een spel wordt ervaren, doch met ernst wordt gespeeld, heeft zeer reële materiële en psychologische consequenties. De race naar de top wordt door Alain de Botton niet voor niets aangeduid met *status anxiety*, zoals ook de titel van zijn boek uit 2004 luidt. Steeds meer (vooral jonge) mensen voelen de prestatiedruk en hebben last van faalangst.

De toegenomen faalangst kan een oorzaak hebben in objectieve factoren, namelijk doordat de lat steeds hoger wordt gelegd door een algemene toename in opleidingsniveau en het werkniveau. Daarnaast kan het ook zijn dat de psychologische basis relatief zwakker is ten opzichte van het verleden. Mogelijke onderliggende factoren kunnen zowel in de toename van keuzestress en de hieruit resulterende besluiteloosheid worden gezocht, als ik de te beschermende opvoeding binnen gezinnen van steeds minder kinderen. Tijdens de opvoeding wordt het kind steeds meer beschermd en is de ruimte om te vallen, te falen, en te leren steeds beperkter. Dit zorgt ervoor dat de weerbaarheid en veerkrachtigheid die nodig is om in een prestatiegerichte maatschappij de concurrentie het hoofd te bieden minder gemakkelijk ontwikkeld wordt. Hierdoor wordt het zelfvertrouwen, dat voor een groot deel gebaseerd is op professioneel succes, in de race naar de top gemakkelijker geschaad, aangezien de kans op falen steeds groter wordt wanneer het aantal mogelijke winnaars beperkter wordt. De continue focus op deze uitzonderingen zorgt ervoor dat elke prestatie behalve 'winnen' eigenlijk een slechte is, niet goed genoeg. Hierin weerklinkt weer het spelelement dat in een steeds groter gedeelte van ons leven is doorgedrongen. "*The winner takes all.*" Verminderde weerbaarheid in combinatie met een grotere kans op verliezen en toegenomen identificatie met prestaties, zorgt voor een hogere werkdruk, meer angst en een eenzijdig en vaak negatiever zelfbeeld (Jensen, 2012). Het spel verliest hierdoor zijn onschuldigheid.

Het lijkt erop dat de bevolkingsgroep onder wie deze situatie met name speelt, de hoger opgeleide beroepsbevolking is. Daarnaast lijkt het vooral onder degenen in de leeftijdscategorie 25-55 te spelen, en dan met de nadruk op 25-35. De kenmerken van deze groep leiden ertoe dat zij de capaciteiten hebben om het verder te schoppen in de maatschappij, en daarom ook de mogelijkheid hebben.

Onder deze generatie heerst het maximalisme, zoals Jeroen van Baar dat in zijn boek *De prestatiegeneratie* (2015) verwoordt. Dit maximalisme bestaat erin dat de individu elk aspect van het leven wil optimaliseren, simpelweg omdat de mogelijkheid bestaat en dus bereikt moet worden. Dat geldt niet alleen voor consumptiegoederen - de perfecte spijkerbroek bestaat, ik

³ <http://www.dub.uu.nl/artikel/achtergrond/studenten-stapelen-stages-op-weg-naar-betaalde-baan.html>,

<http://www.nrc.nl/next/2016/04/20/daar-sta-je-dan-met-je-diploma-1610242>

zoek nog even verder -, maar des te meer voor de eigen prestaties. Juist doordat 'de wereld aan onze voeten ligt', moeten wij dankbaar gebruik maken van alle mogelijkheden die er geboden worden. Als het ons vervolgens niet lukt om hogerop te komen, is dat onze schuld. De heersende opvatting is dat we blindelings alles uit het leven halen wat er in zit.

David Brooks omschrijft in zijn boek *The road to character* (2015) de situatie waarin we zijn beland als een situatie waarin we het deel van onszelf dat om karakter en waarden gaat verloochenen voor een deel van onszelf dat meer naar buiten gericht is, met een focus op kunnen en prestaties. Het resultaat hiervan is dat iedereen wordt geleerd hoe ze mee moeten doen in die race naar de top, maar niemand wordt onderwezen in het proces van het vinden waar je zelf waarde aan hecht, niemand zoekt naar de redenen waarom je je zou inzetten voor bepaalde zaken, behalve externe redenen. Door de focus op duidelijk zichtbare zaken en drijfveren die buiten het zelf liggen, liggen ook de beloningen buiten het zelf. Wanneer we iets bereiken, moet de beloning hiervoor in de vorm van erkenning komen. Terwijl, wanneer wij ons meer op moreel vlak zouden ontwikkelen, deze beloning ook van binnenuit komt. Deze disbalans heeft een maatschappij gecreëerd waarin motivaties buiten de individu liggen, waar een enorme behoefte aan erkenning ervoor zorgt dat we gaan rennen, en we allen meedoen in de race naar de top die per definitie slechts enkelen kunnen bereiken.

De consequenties liegen er niet om. Een steeds groter deel van de jonge beroepsbevolking, maar ook studenten, ervaart een enorme druk om te presteren. Dit leidt in sommige gevallen dan ook tot psychische ziekten als *burn-outs* en depressies, vaker is er sprake van onzekerheid, lusteloosheid, en de zogenaamde *quarter-life crisis*, waarbij men niet meer weet welke kant men op moet, omdat men vaak als een kip zonder kop is gaan rennen en hard werken zonder echt te weten welke kant men op wilde, en of het wel bij de individu past.

"Leidster: 'Waar leven jullie voor?'

Laurens: 'Goeie vraag. Ik werk keihard, heb een mooi cv, reis ieder jaar de wereld rond en ga naar hippe feestjes met m'n vrienden uit Amsterdam. Maar ik heb soms het verwarrende gevoel at het nergens toe leidt.'

Aalia: 'Misschien moet je het eens omdraaien. Je hebt niet het gevoel dat je leven ergens toe leidt... en juist daarom ga je proberen alles zo perfect mogelijk te maken. Wat moet je anders?'"

- Jeroen van Baar, *De prestatiegeneratie* (2015), blz. 110

Deze thesis heeft tot doel te onderzoeken hoe ontwikkelingen leidend tot de huidige prestatimaatschappij van invloed zijn op identiteitsbegrip en -bepaling. Hiervoor worden aan de hand van relevant empirisch onderzoek de verschillende maatschappelijke ontwikkelingen die aan deze prestatimaatschappij hebben bijgedragen uiteengezet. Vervolgens wordt meer conceptueel gekeken naar hoe elk van deze ontwikkelen van invloed zijn op het begrip en de bepaling van identiteit. Deze invloeden worden normatief beoordeeld, en ten slotte zullen, daar waar negatieve effecten worden waargenomen, alternatieven worden geboden.

De opkomst van de prestatimaatschappij heeft er op de volgende manier voor gezorgd dat de vorming en het begrip van persoonlijke identiteit is veranderd. De moderniteit en de

ermee gepaard gaande ontwikkelingen hebben voor een steeds groter wordende omgeving en een toegenomen onzekerheid gezorgd. Het individualisme en rationalisme, in combinatie met de meritocratisering hebben er verder voor gezorgd dat dat de individu op zichzelf moet rekenen en verantwoordelijk is voor het eigen leven. De individu moet de strijd aan met steeds meer anderen in een race naar de top, waarbij de top werkgerelateerd is en garant staat voor maatschappelijk aanzien. Door deze concurrentie is de individu steeds meer verworden tot een vermarktbaar product, dat zo aantrekkelijk mogelijk wordt samengesteld en gepresenteerd. Hierbij worden vooral de eigenschappen die economisch nut voortbrengen ontwikkeld en met aandacht beloond. Secularisering heeft verder bijgedragen aan het wegvallen van de traditionele christelijke waarden, waardoor marktgeoriënteerde waarden in de plaats zijn gekomen. Daarnaast zijn door het wegvallen van kerkelijke structuren en rituelen de rustpunten in de week weggevallen. Het verdwijnen van het laatste oordeel en het hiernamaals leggen verder de nadruk op dit enkele leven en maakt de christelijke waarden minder zwaarwegend in het handelen. Net als de secularisering, heeft globalisering heeft aan een steeds kleiner wordend gemeenschapsgevoel bijgedragen. Tegelijkertijd moet de individu zich tot een steeds grotere groep anderen gaan verhouden. In combinatie met de meritocratisering zorgt dit voor een toenemende concurrentiestrijd. Daarnaast versterken vermedialisering en digitalisering de individualisering en de effecten van globalisering op de manier waarop de identiteit wordt vormgegeven en geuit. Vermedialisering heeft ervoor gezorgd dat de individu zijn identiteit op een zeer selectieve en positieve manier vormgeeft via sociale media om een bepaald beeld neer te zetten en bepaalde reacties uit te lokken. Ten slotte heeft de ludificering van de samenleving, en voornamelijk van het werk, ervoor gezorgd dat de race naar de top een zeer ernstig in plaats van speels spel is, waarin de individu zichzelf verliest en samenvalt met de rol die hij speelt.

Problemen hiermee zijn ten eerste dat dit een te beperkt beeld van de individu neerzet, namelijk een dat compleet bepaald wordt door werk en materieel succes. Deze nadruk op materiële utilitaristische waarden en het eenzijdig mensbeeld dat eruit resulteert zorgt ervoor dat de eigenschappen die niet direct bijdragen aan economische welvaart, maar wel degelijk van belang zijn voor het welzijn en intrinsieke waarde hebben, onderbelicht raken. De mate waarin iemand zijn naasten steunt, bijdraagt aan een meer rechtvaardige samenleving, of bijdraagt aan het plezier van anderen wordt blijft hier namelijk volledig buiten beschouwing, terwijl dit toch ook wel zaken zijn waar door inspanning en aandacht resultaten worden gehaald, waar plezier aan wordt beleefd en wat op individueel of samenlevingsniveau voordeel biedt. Een overdreven nadruk als binnen de prestatie maatschappij op een of enkele aspecten van het mens-zijn en van de individuele kwaliteiten doet geen recht aan de capaciteiten van de individu, en beperkt de ontwikkeling van de maatschappij als geheel.

Een tweede aspect dat wringt is dat het spel, waarin de mens vrijheid moet kunnen ervaren om rollen te proberen en te spelen, door deze race naar de top ernstig is geworden, en zo zijn waarde verliest. Dit spel is zo geen omgeving waarin men vrijheid vindt, maar juist bepaaldheid, en een afname van de autonomie, waarin de identiteit gefixeerd wordt. Deze fixatie vindt ook plaats in de vermedialisering van het zelf, waarbij bepaalde beelden van het zelf worden neergezet, en waarvan vervolgens slechts moeilijk kan worden afgeweken. Dit is problematisch omdat het zelf nu juist altijd in ontwikkeling moet blijven, en het leven een andere wending kan nemen. Hiervoor moet ruimte zijn, en die ruimte word ingeperkt door de fixatie van identiteit in het ernstig geworden spel, en de representaties in sociale media.

Ten slotte zorgt de nadruk op het zelf voor een toegenomen aanwezigheid van narcisme en egocentrisme, waarbij de ander grotendeels buiten het leven gesloten wordt. Dit wordt mede gemotiveerd door het ideaal van zelfredzaamheid. Dit is problematisch, aangezien het zelf zich altijd ontwikkelt in aanwezigheid van anderen, en het zelf ook een rol speelt in de identiteitsontwikkeling van anderen. Daarnaast heeft de individu door de nadruk op de eigen prestaties ook geen tijd meer om stil te staan en na te denken, of met anderen te praten over de druk om te presteren. Zeker gegeven de recente opmars van eenzaamheid en depressie onder jongeren, is dit een gevaarlijke ontwikkeling. Het niet erkennen van de anderen, danwel door uit puur eigenbelang te handelen, danwel door niet actief bij te dragen aan het leven van de ander, is niet in het belang van de ontwikkeling van de identiteit van iedereen in de samenleving.

Wat moet worden bewerkstelligd, is een vergrote levensvreugde door middel van een meer open houding van de individu. Een meer open houding naar onontdekte onderdelen van het zelf, naar de veranderlijkheid van het zelf, maar ook meer algemeen naar de eigen kwetsbaarheid, en, niet in de laatste plaats naar andere mensen, omdat het zelf zich altijd ontwikkelt te midden van anderen. Mogelijke alternatieven die zijn behandeld zijn dan ook gericht op het bijstellen van de hoge verwachtingen van het zelf, het terugbrengen van het spelelement in het leven, zowel in de vorm van hobby's - waardoor men andere aspecten van het zelf ontwikkelt - als in de vorm van tradities - waarmee vervolgens ook de vluchtigheid wordt bestreden. Daarnaast wordt een meer pluralistische opvatting van nut en de terugkeer van de christelijke moraal bepleit, en wordt het bespreekbaar maken van de kwetsbaarheid in het kader van de medemenselijkheid voorgesteld.

De structuur van deze thesis is als volgt. Allereerst zal in hoofdstuk 2 het onderwerp identiteit worden uitgebreid worden behandeld. Zaken als hoe identiteit wordt gedefinieerd, uit welke elementen deze bestaat, en hoe deze wordt gevormd, komen hierin aan bod. Daarna wordt in hoofdstuk 3 ingegaan op de ontwikkelingen die een bijdrage hebben geleverd aan de opkomst van de prestatimaatschappij in haar huidige vorm. Hoofdstuk 4 bespreekt en weegt vervolgens de gevolgen van die ontwikkelingen op de hedendaagse vorming van identiteit. In hoofdstuk 5 worden ten slotte mogelijke alternatieven voor of binnen de prestatimaatschappij geëxploreerd. Hierbij wordt gekeken naar andere en/of bredere benaderingen van identiteit en werk, en mogelijkheden om de negatieve effecten van de prestatimaatschappij te verminderen. Ten slotte sluit een samenvatting van en korte discussie deze thesis af.

Hoofdstuk 2. Identiteit uitgelegd

In dit hoofdstuk zal de notie van identiteit nader worden toegelicht. Hiertoe wordt identiteit allereerst gedefinieerd om duidelijk te maken wat het onderwerp van dit onderzoek is. Hierbij zal ook worden besproken hoe wij identiteit begrijpen en kunnen begrijpen. Verschillende visies op hoe identiteit wordt gevormd en mogelijk kan veranderen zullen vervolgens als worden besproken. Een weergave van de huidige identiteitsbeleving vormt ten slotte de brug met de bespreking van invloedsfactoren in hoofdstuk 3.⁴

2.1 Definitie van identiteit

In logisch-wiskundige zin wordt gesproken over identiteit als numerieke identiteit, namelijk wanneer iets gelijk is aan iets zichzelf. In het dagelijks taalgebruik verwijzen we met identiteit echter doorgaans naar het feit dat twee zaken een extreme gelijkenis vertonen. Een voorbeeld van dit verschil in opvatting van identiteit is een identieke tweeling: die zijn niet numeriek identiek, maar lijken wel heel erg op elkaar. Als zodanig vormen dergelijke begrippen van identiteit echter geen handvaten voor ons onderzoek naar identiteit van individuen. Waar het hier over gaat heeft namelijk met een meer subjectief toegepaste identiteit te maken, met iets wat de ‘persoonlijke identiteit’ kan worden genoemd. Een voor het doel van deze thesis bruikbare definitie wordt dan ook gevonden in de volgende verwoording van persoonlijke identiteit door Fearon (1999):

“a set of attributes, beliefs, desires, or principles of action that a person thinks distinguish her in socially relevant ways and that (a) the person takes special pride in; (b) the person takes no special pride in, but which so orient her behavior that she would be at a loss about how to act and what to do without them; or (c) the person feels she could not change even if she wanted to”. (blz. 11)

Volgens deze definitie van identiteit verwijst persoonlijke identiteit dus naar het beeld dat een individu van zichzelf heeft. Fearon merkt hierbij op dat onderdeel (a) het uitgangspunt van de definitie is, en onderdeel (b) en (c) de tegenvoorbeelden moeten opvangen. Deze laatste onderdelen erkennen dat er zaken zijn aan onze persoon die wij als onderscheidend voor onze persoon en ons handelen zien, maar niet de basis vormen voor onze waardering van onszelf. Het zijn typeringingen voor ons gedrag die geen morele inhoud hebben of bepalend zijn voor onze eigenwaarde.

Ondanks het feit dat men identiteit volgens deze definitie enerzijds als iets statisch op kan vatten, bijvoorbeeld daar waar het gaat over gewoonten, of, meer statisch, de bevolkingsgroep waar we onderdeel van zijn, wordt anderzijds ook verwezen naar de mogelijkheid van ontwikkeling van de identiteit. Fearon wijdt hierover uit in de zin van dat verschillende onderdelen over tijd kunnen veranderen. In deze zin lijkt het erop dat de persoonlijke identiteit

⁴ Dit hoofdstuk maakt gebruik van grote delen van een eerder door mij geschreven essay over identiteit, genaamd *Ken uw selfie: Hoe de individuele mens zichzelf begrijpt en vormt in een tijdperk van digitalisering, individualisering en globalisering* (2014) voor het vak Hermeneutics in the age of digitalisation, interculturalisation and naturalisation.

door individuen wordt gezien als zowel bestaande uit 'vaste' elementen als uit aan verandering onderhevige elementen, en dus over het geheel genomen niet als statisch wordt gezien.

Naast deze veranderende natuur is identiteit daarnaast ook niet iets dat in isolatie wordt bepaald. Brinkgreve (2007) verwijst hier ook gedeeltelijk naar wanneer zij stelt dat het zoeken naar de kern van het zelf een niet kloppende weergave, en bovenal zinloos, is in de zoektocht naar de eigen identiteit. Een dergelijke verwoording lijkt er namelijk van uit te gaan dat er een kern is die in een ieder aanwezig is, een bundeling van eigenschappen die vooraf bepaald is en ergens verborgen in het wezen ligt te wachten totdat deze ontdekt wordt. Het zelf wordt daarentegen juist altijd gaandeweg gevormd, en zeker niet in isolatie. De identiteit kan namelijk niet aan het licht komen, noch zich ontwikkelen, zonder sociale context. Het is door de context dat de identiteit wordt gevormd, beïnvloed, en mogelijk veranderd. De identiteit waar we hier over praten is zo bezien ook niet iets 'natuurlijks', dat vooraf bepaald en onveranderlijk is, maar iets dat onderhevig is aan externe factoren. Hier gaat het volgende onderdeel uitgebreider op in.

2.2 Begrip en vorming van identiteit

Nu we een idee hebben van wat met identiteit wordt bedoeld, kunnen we kijken naar hoe de individuele identiteit wordt begrepen, en gevormd. Individuen zijn continu bezig zichzelf te begrijpen, namelijk door hun eigen identiteit vast te pinnen met eigenschappen die zij in zichzelf waarnemen. Als we deel (a) van bovengenoemde definitie van Fearon aanhouden, is identiteit iets waar we eigenwaarde aan ontleen, waardoor het voor een individu van groot belang is dit helder te krijgen. Volgens deel (b) gaat identiteit daarnaast over onze handswijzen, onze principes, waarvan de individu zowel getuige als veroorzaker is. Tenslotte is onderdeel (c) het deel van onszelf dat zo erg bij ons hoort, dat we het niet kunnen veranderen. Ook dit is iets dat een individu aan zichzelf onderzoekt. Naast de eigen identiteit in beeld te brengen, zijn individuen ook bezig hun identiteit vorm te geven. Dit gebeurt al dan niet onder invloed van hun omgeving. De vragen als wie ben ik, wat wil ik zijn, hoe wil ik gezien worden, zijn daarom geen geringe, maar juist existentiële vragen.

Zelfkennis is iets dat al door Plato neergezet werd als het product van de dialoog, een dialectisch proces waarbij je je eigen ideeën en gedrag onder de loep legt, en gaat onderzoeken hoe je over dingen denkt, door met anderen van gedachten te wisselen en gaandeweg steeds meer over jezelf te weten te komen, of je eigen ideeën ontwikkelt (Brinkgreve, 2009). Waar soms gedacht wordt dat deze zoektocht iets is naar een ik dat diep in ons schuilt en dat we in isolatie moeten zoeken, moet het zelf daarentegen juist gezien worden als een door het individu reflectief gecreëerd construct (Gauntlett, 2008). In zijn boek *The saturated self* (1991) stelt Kenneth Gergen dat het beeld van een individuele kern die ons leidt in ons handelen een uit het romantische tijdperk overgebleven opvatting van het zelf is. Het is echter niet in het zoeken naar de kern, maar juist in het uitproberen, de continue reflectie van het individu op het zelf en het eigen handelen, en in interactie met de ander, waar de bron voor zelfkennis ligt volgens de reflectieve benadering van identiteit. Door middel van en in dit zelfreflectieve proces tracht de individu vragen zoals de volgende te beantwoorden:

- Wie ben ik?
- Hoe presenteer ik mezelf naar buiten toe?

- Wie wil ik zijn?

Waarbij de volgende vragen een rol spelen in de beantwoording:

- Waartoe verhoud ik me / moet ik me verhouden?
- Hoe word ik gezien?
- Hoe wil ik gezien worden?

De zelfreflectie die uit deze vragen blijkt wordt mogelijk gemaakt door iets dat Helmuth Plessner (1975) de excentrische positionaliteit van de mens noemt. Plessner stelt dat de mens, anders dan dingen en dieren, niet alleen samenvalt met zichzelf, maar zich ook altijd buiten zichzelf bevindt. De mens begeeft zich op deze manier niet alleen in de wereld, en ervaart daarnaast niet alleen de wereld, maar ervaart ook de manier waarop hij de wereld ervaart, en hoe hij zich in die wereld begeeft. De mens is in staat naar zichzelf en zijn gedrag te kijken alsof hij van buitenaf naar zichzelf kijkt.

Dit zelfreflectieve proces wordt – juist door het in de reflectie geconstrueerde karakter ervan – beïnvloed door zaken van buitenaf. Als belangrijkste auteur in dit opzicht wil ik Paul Ricoeur noemen. Ricoeur brengt namelijk het begrip narratieve identiteit ten tonele, waarmee hij stelt dat de individu zichzelf begrijpt en schept aan de hand van verhalen. Het verhaal vormt de basis voor het zelfbegrip omdat het een kader biedt waarbinnen de mens de ervaringen en herinneringen kan plaatsen en zo een coherent beeld van zichzelf kan scheppen. Dit beeld verandert naarmate de tijd vordert en nieuwe ervaringen voor nieuwe elementen binnen dit beeld zorgen. Gedurende dit proces van verhaalschepping reflecteert de individu op dit verhaal en op het al dan niet opnemen van verschillende elementen in dit verhaal.

Vanuit de hermeneutiek kan de vraag gesteld worden hoe de mens zijn eigen identiteit begrijpt. Bij Schleiermacher wordt hier de basis al voor gelegd in het interpreteren van teksten. Vervolgens vindt deze aanpak aansluiting in Dilthey's uitbreiding naar andere vormen van expressie die de mens gebruikt. De interpretatie van deze creaties zorgt ervoor dat we degene die het hebben gecreëerd beter leren kennen. Slechts via deze expressie is het innerlijk leven toegankelijk en begrijpen wij werkelijk (*Verstehen*). Dit gehele proces bestaat dan uit een drieslag, namelijk *Erleben*, *Ausdruck*, *Verstehen* – het beleven zelf, het uitdrukken van de belevenis en het begrijpen van de belevenis. Je begrijpt de belevenis doordat je hem hebt uitgedrukt en die uitdrukking weer internaliseert, waardoor de belevenis betekenis krijgt binnen een samenhang van meerdere belevnissen. Het is deze uitdrukking die scheppend is, want hierin wordt een impliciete ervaring, iets dat eerst ongevormd maar wel degelijk in de individu aanwezig was, gearticuleerd. Door het benoemen krijgt het verhaal vorm en betekenis, wat op zijn beurt weer vorm geeft aan de identiteit. De notie dat we pas werkelijk begrijpen via de expressie blijkt ook uit Ricoeur's uitdrukking '*soi-même comme un autre*' – zichzelf als een ander. Of eerder gezegd: het andere. Het andere is in deze context constitutief voor het zelf.

Daar waar Dilthey menselijke creaties als uitdrukkingen beschouwde die geanalyseerd kunnen worden om kennis te krijgen van de makers, daar wordt dit model bij Ricoeur genarrativiseerd – via het narratief, het verhaal, kan kennis worden genomen van de verteller. Ricoeur postuleert een theorie over narratieve identiteit, een identiteit die in de vorm gegoten wordt van een narratief en waarbij dit narratief een mediërende rol speelt in zelfbegrip. Hij stelt

dat mensen hun identiteit construeren met behulp van verhalen. Via onze levensverhalen, die een reflectie op ons handelen mogelijk maken, begrijpen wij onszelf en worden wij weer verder gevormd. Op zichzelf is ons leven ongearticuleerd, stelt Ricoeur. Er ontbreekt betekenis als we alle elementen afzonderlijk bekijken, zonder verbanden. Het is in de vorm van verhalen – de expressie van de samenhang tussen verschillende handelingen en gebeurtenissen – dat we ons leven betekenis geven, vormgeven. Niet alleen wordt de betekenis van gebeurtenissen door dit narratief getoond, maar het verhaal transformeert deze betekenis tegelijkertijd ook (McCarthy, 2007). In de zin van het betekenis geven aan gebeurtenissen is de narratieve identiteit een fictie, maar wel een betekenisvolle die voor reële effecten zorgt: onze identiteit leidt ons in de keuzes die we maken en hoe we dingen beleven (Ricoeur, 1992). Op pagina 162 van *Oneself as another* stelt Ricoeur de menselijke neiging tot het gebruiken van fictie als blauwdruk voor zelfbegrip als volgt:

"[The narrative unity of a life] must be seen as an unstable mixture of fabulation and actual experience. It is precisely because of the elusive character of real life that we need the help of fiction to organize life retrospectively, after the fact [...]. In this way, with the help of the narrative beginnings which our reading has made familiar to us, straining this feature somewhat, we stabilize the real beginnings [...] and we also have the experience [...] of what is meant by ending a course of action [...]. Literature helps us in a sense to fix the outline of these provisional ends."

In deze uitdrukking van het doel en nut van het narratief in het vormgeven van identiteit geeft Ricoeur een notie weer die we ook terugvinden bij William Randall in zijn uitspraak *"Levensverhalen [zie ik] niet zozeer als iets wat we hebben, maar wat we zijn. Wij zijn de verhalen waarmee we ons leven begrijpen"* (Psy, nr. 14, 2006). Wanneer je gevraagd wordt wie je bent, vertel je niet over je objectieve eigenschappen, maar begin je een verhaal te vertellen over je leven. In deze zin is de manier waarop je jezelf ziet onafscheidelijk van de verhaallijn waar je aan werkt, enerzijds omdat je keuzes maakt gebaseerd op de bestaande verhaallijn die de toekomstige verhaallijn bepalen, en anderzijds omdat je de verhaallijn weer internaliseert waardoor het wederom onderdeel wordt van het zelf. In Randall's optiek leven we onze verhalen in de zin van dat we het beleven, maar anderzijds worden we ook geleefd door onze verhalen, namelijk doordat we het door ons samengestelde verhaal weer internaliseren en onderdeel van onszelf maken. Door deze internalisatie worden we door onze verhalen bepaald, bijvoorbeeld in de zin van dat we keuzes laten leiden door het beeld dat we van onszelf hebben.

In zijn weergave van de narratieve identiteit spreekt Ricoeur van een drievoudige representatie, genoemd *mimesis 1, 2* en *3*. De *mimesis 1* houdt in dat mensen een soort preconfiguratie hebben in hun belevenissen. Er is een prenarratieve samenhang die ervoor zorgt dat we in staat zijn onze belevingen en handelingen in verhalen uit te drukken, en niet alleen dat, deze samenhang zet ons hier ook voortdurend toe aan. Ricoeur drukt dit uit als ware het leven een niet aflatende *'quest of narrative'*.

Mimesis 2 verwijst op zijn beurt naar de expressie van de belevenis. Dit gebeurt met de selectie die je maakt wanneer je het narratief maakt, dus heeft betrekking op de vraag welk

verhaal je vertelt. In dit samenstellen van het plot van het verhaal vindt een synthese plaats van het heterogene, stelt Ricoeur. Zoals al eerder gezegd, bestaat het leven uit verschillende elementen die van zichzelf geen samenhang bezitten, maar door het kiezen van bepaalde elementen en hier een structuur in aan te brengen in de vorm van het narratief vindt de synthese plaats. De plot brengt de ongelijksoortige, contingente elementen waar het uit is opgebouwd tot een eenheid, waardoor het een compleet verhaal wordt. Er is hiermee een betekenisvolle configuratie ontstaan waarin elk element op een samenhangende manier in relatie tot elkaar staat en binnen het verhaal past - door Ricoeur concordantie genoemd. Christien Brinkgreve merkt in haar boek *De ogen van de ander* (2007) over de sociale vorming van identiteit, op dat de gevormde verhalen door de structuur en samenhang betekenis geven aan lot en het toeval, door deze binnen een groter geheel te plaatsen. Het verhaal zorgt er hier voor dat de machteloosheid ten overstaan van lot en toeval gevoelsmatig hanteerbaar wordt gemaakt door deze elementen een plek binnen het grotere geheel te geven. Op deze manier zorgt het narratief voor een verhoogd gevoel van agentschap en controle, doordat een bepaalde afstand wordt gewaarborgd, en een structuur aan de gebeurtenissen wordt opgelegd door de individu zelf. Kanttekening hierbij is uiteraard dat dat de selectie die wordt gemaakt in het construeren van het narratief uitermate subjectief is, niet alleen in de zin van dat het over het individu gaat, maar ook in de zin van dat de individu zelf kiest welke elementen relevant of wenselijk zijn om te worden opgenomen in het narratief (Brugman, 2007). Het uiteindelijk gevormde verhaal is bovendien echter geenszins statisch, integendeel, door nieuwe gebeurtenissen die niet congrueren met het bestaande verhaal vindt er steeds een verstoring plaats. Dit kan worden gezien als een continue dreiging van de terugkeer van het heterogene wat voor een verstoring van het narratief zorgt. Wanneer dit gebeurt wordt gesproken van discordantie binnen de concordantie, en wordt het verhaal aangepast om ook de nieuwe gebeurtenissen te faciliteren. Hierdoor is het narratief een dynamisch in plaats van statisch iets.

Vervolgens, in de *mimesis 3* vindt de reflectieve toepassing van de narratieve configuratie op het zelf plaats (Frissen & De Mul, 2005). Dit houdt in dat de individu zich met het verhaal gaat identificeren – het samenhangende verhaal dat is samengesteld uit de verschillende belevenissen en ervaringen wordt gezien als een verhaal over de individu, dat hij vervolgens kan gebruiken als tekenend voor zijn identiteit. In dat geval wordt het narratief, dat ontstaat op het moment dat belevenissen uit het leven zelf worden gehaald en worden ‘vastgepind’, toch weer onderdeel van het leven wanneer het individu het internaliseert, het zich opnieuw eigen maakt. Wat hier in wezen plaatsvindt is een narratieve reconfiguratie, namelijk een horizonsversmelting tussen die van de lezer en het verhaal. Echter, vanwege de immer dreigende heterogene gebeurtenissen – die niet passen binnen de gevestigde configuratie – is dit door het verhaal nieuw geschapen karakter slechts wankel en altijd onderhevig aan de interne dialectiek van discordantie en concordantie binnen het narratief. Psycholoog Gerard Brugman bespreekt deze discordantie in zijn hoofdstuk genaamd *Het levensverhaal als constructie* in het boek *De betekenis van levensverhalen* (2007). Hij stelt dat de narratieve structuur relatief stabiel blijft wanneer nieuwe elementen makkelijk op kunnen worden genomen in de bestaande structuur. Wanneer daarentegen nieuwe gebeurtenissen zo sterk afwijken van het bestaande narratief, vindt doorgaans een van de volgende drie dingen plaats: stagnatie, amputatie of integratie. Dat wil zeggen, er wordt geprobeerd het reeds gevestigde narratief in stand te houden ondanks de nieuwe elementen (stagnatie), of het bestaande narratief wordt compleet vervangen door een nieuwe, waardoor het verleden wordt afgestoten (‘geamputeerd’), of – de derde optie – het

verleden wordt geaccepteerd en opgenomen in het narratief, zonder dat de kernwaarden/idealen die in het oorspronkelijke narratief opgenomen waren worden opgegeven. Discordantie is daarom zeer bepalend voor identiteit en belangrijk voor het verhaal. Idealiter zetten we onszelf op een dusdanige manier neer dat er een bepaald beeld wordt geschept dat niet gemakkelijk onderuit kan worden gehaald. Een voorbeeld hiervan, dat later nog nader zal worden besproken, is de overwegende positiviteit van berichten die op sociale media worden gedeeld. Door zelf te bepalen wat hierop wordt geplaatst, kan men het gevaar van discordantie buiten de deur houden. Daarnaast zorgt de algehele sfeer van het delen van louter positieve berichten ervoor dat anderen, uit angst voor repercussies binnen hun eigen narratief, weinig negatieve reacties zullen plaatsen. Het vasthouden aan het narratief wordt ook beschreven door Anthony Giddens (1997) die stelt dat we graag willen dat de verhalen die we voor onszelf gemaakt hebben niet te veel verstoord worden. Uiteraard is het de bedoeling dat we ons ontwikkelen, maar we geven de voorkeur aan niet al te grote wijzigingen in ons narratief, want dat betekent dat we ook een nieuwe versie van ons zelf moeten internaliseren. Zeker in het licht van de laatmoderne periode, zoals Giddens het noemt, waarin weinig zekerheden overblijven, hebben we behoefte aan een voldoende coherent en passend levensverhaal als solide basis om met de snel veranderende hedendaagse samenleving om te kunnen gaan. Daarnaast wordt het, door het wegvallen van geschetste kaders die ons leidden binnen het maken van een eigen verhaal, steeds belangrijker maar ook noodzakelijker om zelf het voortouw te nemen in het vormgeven en continu bijstellen van het narratief en daarmee onze identiteit (Bohlmeijer, 2007).

Het constante, door het verleden vastgelegde, gelijkende onderdeel binnen het narratief wordt door Ricoeur bestempeld als 'hetzelfde' (de *idem*-identiteit), terwijl hetgeen waardoor de individu zich door middel van reflectie kan ontplooiën het 'zelf' wordt genoemd (de *ipse*-identiteit). Dit zelf is de drijvende kracht achter het nemen van 'onverwachte initiatieven' die voor ontwikkeling in het narratief zorgen (Rasmussen, 2002)⁵. Het is de *ipse*-identiteit die voor de dialectische component zorgt, namelijk de dialectiek van het zelf van en het anders-dan-zelf – de ander. In deze zin is de ander constitutief voor het zelf. De ander kan hierin verschillende vormen aannemen. De ander namelijk in termen van het reflectieve proces waarbij je naar jezelf kijkt als ware je een ander, zoals wanneer je jezelf terugziet in het verhaal. Daarnaast neemt de ander de vorm aan van de anderen die onderdeel uitmaken van het verhaal. Tenslotte, is daar nog de toehoorder, niet de ander gepersonificeerd, maar de Ander in de anonieme gestalte van 'de mens' in het algemeen. Ricoeur zelf stelt het in de inleiding op *Oneself as another* (blz. 3) als volgt:

“Oneself as Another suggests from the outset that the selfhood of oneself implies otherness to such an intimate degree that one cannot be thought of without the other, that instead one passes into the other, as we might say in Hegelian terms. To “as” I should like to attach a strong meaning, not only that of a comparison (oneself similar to another) but indeed that of an implication (oneself inasmuch as being other).”

⁵ De notie van initiatieven zoals uitgebreid beschreven door Ricoeur in *Oneself as another* wordt hier – met het oog op de relevantie het onderwerp – niet nader toegelicht. Zo blijft ook zijn weergave van hoe het narratief het concept van tijd begrijpelijk en inzichtelijk maakt, onbesproken.

Dit komt erop neer dat op het moment dat de ander er niet is, het zelf er ook niet kan zijn. Dit kan – mijns inziens – op twee manieren worden uitgelegd. Enerzijds, als er niemand is voor wie het narratief wordt geschreven of aan wie het wordt verteld, bestaat de individuele identiteit ook niet. Op het moment je je verhaal kiest, heb je ook altijd de ander in gedachten aan wie je dat vertelt. Anderzijds kunnen we ‘de ander’ ook zien in het feit dat de belevenis eerst geëxternaliseerd moet worden – ‘ander’ gemaakt moet worden – voordat erop gereflecteerd kan worden alvorens opnieuw geïnternaliseerd en onderdeel van de narratieve identiteit – het zelf – gemaakt kan worden.

Op een minder abstract niveau zegt sociologe Christien Brinkgreve in een interview met filosofie magazine (nr. 7, 2009) over haar boek *De ogen van de ander* wanneer het gaat om het ‘zichzelf vinden’ het volgende:

“Als je alleen maar in jezelf probeert te vinden wie je bent, vind je niets. Ook dat wat mensen als het meest eigene beschouwen, is al sociaal. Het beeld van [van zelfkennis als] de pit of de kern miskent dat mensen van jongs af aan gevormd zijn door anderen. Het miskent ook de fundamentele gebondenheid en verbondenheid van mensen. En het miskent vooral dat je jezelf alleen leert kennen door de ogen van de ander.”

Het idee van het hebben van een kern en dat die niet door anderen beïnvloed wordt of in ieder geval zelf moet worden gevonden is hardnekkig maar niet accuraat, stelt Brinkgreve. Het zelf is juist een sociale creatie – iets dat ook Charles Horton Cooley, George Herbert Mead en Diane Bjorklund prediken. Cooley poneert de term *looking-glass self*, waarmee hij doelt op het mechanisme dat de ander fungeert als een spiegel waardoor je jezelf ziet en kunt begrijpen. Waar Cooley hier echt een specifieke ander bedoelt, spreekt Mead echter over *generalised others* – anderen in het algemeen. De excentrische positionaliteit van de mens die Plessner poneert kan hier direct aan gekoppeld worden. Doordat je je buiten jezelf kunt plaatsen, kun je ook jezelf waarnemen via de ogen van de ander, kun je hierop reflecteren. De boodschap die alle deze posities gemeen hebben, is dat het zelf zich niet ontwikkelt los van de anderen en in isolatie. Als je naar jezelf kijkt dan kom je namelijk eigenlijk niets nieuws te weten over jezelf. Het is pas als je kijkt naar hoe de ander naar jou kijkt, dat je daar iets uit op kan maken, dat je een spiegel voor wordt gehouden. Juist door de ogen van de ander ontwikkelt het zelf zich, doordat het slechts hier karaktereigenschappen toebedeeld kan krijgen.

Terugkomend op het proces van selectie in de *mimesis 2*, wanneer het gaat over hoe de selectie van specifieke elementen uit de heterogeniteit die het leven van een individu in wezen is, gaat het over de praktische aanpak die plaatsvindt wanneer iemand wordt gevraagd wat zijn/haar verhaal is. Je hoort dingen over jezelf van vroeger, je hebt je eigen ervaringen, je hoort hoe andere mensen over je denken, en die dingen incorporeer je in een samenhangend verhaal dat je ten tonele kunt brengen op het moment dat je wordt gevraagd wie je bent. In het samenstellen wordt steeds de vraag gesteld voor wie dit verhaal wordt geschreven, namelijk voor de ander, en hoe dit over zou moeten komen – hoe wil ik gezien worden, wie wil ik zijn. Het gevolg is dat je hierdoor ook erg druk bezig bent met het scheppen van een verhaal en een beeld naar anderen – je gaat jezelf door de ogen van de ander beschouwen, en hierop

inspelen. Dit betekent dat je continu aan het nadenken bent over wat je doet, waarom je het doet, en hoe dit overkomt. Met andere woorden, je neemt de reflectieve houding waar Giddens over spreekt ten opzichte van jezelf aan.

In deze zin wordt en is het ontstane verhaal een visitekaartje voor anderen, maar is het ook juist vormend voor de individu die de hoofdrol speelt in het narratief. Mensen gaan leven naar hun verhaal, in de zin van dat zij acties ondernemen en keuzes maken die overeenkomen met het beeld dat zij van zichzelf hebben.

Samenvattend kan worden gesteld dat er in het proces van zelfbegrip en zelfvorming verschillende elementen aan het werk zijn, die in verschillende contexten anders kunnen zijn. Deze elementen heb ik hieronder weergegeven als vraag, met korte toelichting op elk van de verschillende aspecten.

- Welk (van de mogelijke) verha(a)l(en) kies ik? / Wie ben ik?

Dit is de stap waarin de individu kiest welke elementen uit de ervaringen en belevenissen wel en niet opgenomen worden in het narratief. Wat hoort er wel en wat hoort er niet bij? Wanneer zich een discorante gebeurtenis voordoet, verandert deze vraag in de vraag of het element opgenomen moet worden in het levensverhaal – waardoor het karakter van het verhaal kan veranderen – of dat het juist buiten gehouden moet worden.

- Hoe ziet de ander dit?

Het verhaal dat gemaakt wordt, wordt altijd gemaakt met het oog op de ander, want het wordt aan de ander verteld. Tijdens het maken van de selectie en het vormen van het narratief is de ander dus altijd een partij.

- Hoe wil ik zijn? Wat moet ik doen?

Hier gaat het over de invloed van het narratief op de keuzen die de individu, na het maken van het narratief, maakt. In deze zin is het niet alleen zo dat de reeds plaatsgevonden gebeurtenissen het narratief bepalen, maar na het samenstellen van een coherent verhaal beïnvloedt het narratief de keuzes weer. De individu wil, vanwege het verlangen naar een concordant verhaal, op een dergelijke manier keuzes maken of dingen meemaken dat ze in het reeds bestaande narratief kunnen worden geplaatst zonder dat al te veel aan te passen.

- Hoe reageren anderen?

Naast het in gedachten houden van de ander tijdens de vorming van het narratief, is het natuurlijk zo dat de ander ook daadwerkelijk gaat reageren op het beeld dat je van jezelf schetst op het moment dat je het naar die ander toe uit. In wezen vormt deze laatste stap een soort van feedback, aan de hand waarvan wij ons verhaal al dan niet bij kunnen schaven afhankelijk van de reacties.

In deze vragen kunnen twee niveau's worden onderscheiden wanneer het gaat om discordantie binnen het levensverhaal, zelfbeeld en de identiteit. In de eerste plaats kunnen gebeurtenissen plaatsvinden die niet congruent zijn met het beeld van jezelf dat al bestaat. Daarnaast, wanneer je het verhaal over de gebeurtenis vertelt, kunnen de reacties die het verhaal - danwel met betrekking tot de gebeurtenis of de manier waarop je het vertelt - in anderen uitlokt, ook nog eens niet in lijn zijn met hoe jij het verhaal in het zelfbeeld hebt ingepast.

Het hierboven gemaakte onderscheid is van mijn eigen hand en ik wil hier graag bij zeggen dat het geenszins het geval is dat ze duidelijk af te bakenen zijn wat betreft inhoudelijk proces, noch dat de chronologische volgorde overeenkomt met zoals het hier weergegeven is. Het onderscheid is aangebracht om een leidraad te zijn in het analyseren van de veranderingen die gevolgen hebben voor zelfbegrip en identiteit. In het volgende hoofdstuk zal hier dan ook op terug worden gegrepen wanneer het gaat over de effecten van deze invloedsfactoren.

2.3 Identiteit in verschillende contexten

Bovenstaande beschrijft hoe de individu zichzelf leert kennen in een dialectisch proces van uiting en internalisatie. De identiteit is echter ook aan verandering onderhevig buiten het proces van ouder worden en het zichzelf vormen, de identiteit verschilt namelijk ook per sociale context waarin de individu zich bevindt. Fearon (1999) spreekt in deze context van de rol-identiteit. Deze rol-identiteit stelt dat met een bepaalde rol die iemand vervult, bepaalde verwachtingen ten aanzien van iemands eigenschappen en gedrag gepaard gaan.

Het vermogen om rollen te spelen kan weer terug worden gebracht tot het gedachtengoed van Plessner, namelijk de excentrische positionaliteit. Door dit vermogen van de mens, kan de mens rollen spelen. Goffman (1956) zegt hier verder over dat wij onze identiteit *performen*, iedereen speelt zijn rol. Voor het welslagen van dit spel is het nodig dat een ieder zijn rol goed speelt, zodat er een samenhangend en goed lopend stuk van wordt gemaakt (Plessner, 1960). Hier dragen dus zowel de individu zelf als de vele anderen verantwoordelijkheid voor het ondersteunen van andermans rol, zodat de eigen rol ook gedegen kan worden uitgevoerd.

In relatie tot de narratieve identiteit van Ricoeur kan worden opgemerkt dat aan de verschillende rollen ook verschillende verhalen kleven. Als jij op dat moment voornamelijk een bepaalde rol bekleedt, zal dit ook invloed hebben op het verhaal dat je vertelt over jezelf. In de eerste plaats omdat het vanuit jouzelf in die rol wordt bekeken, en daarnaast ook omdat de selectie van zaken die in het verhaal passen wordt gemaakt op basis van of het bij de rol past. Je kunt je zo voorstellen dat de rol binnen het gezin op een andere manier verhalen schept dan wanneer de identiteit wordt benaderd vanuit het werk dat je doet, het geloof dat je aanhangt, of de subcultuur of jeugdcultuur waartoe je behoort. Plessner onderscheidt twee typen rollen, namelijk functionele en persoonlijke rollen. Enerzijds speel je functionele rollen, die binnen de sociale context waarin je je bevindt een doel dienen, met name wanneer het over werk gaat. Binnen deze rol kun je niet veel variatie aanbrengen, wil je in je beroep blijven. Anderzijds speel je persoonlijke rollen, die dichter bij de persoon staan, en meer te maken hebben met de naaste omgeving en het thuis. In deze situatie kun je meer variëren op je rol, en hiermee het zelf verder te ontwikkelen (Plessner, 1985). Niet alleen zijn deze verschillende contexten waarbinnen je een bepaalde rol aanneemt bepalend voor hoe je het verhaal vormgeeft, maar ook voor wie je als rolmodel gebruikt en op welke manier je keuzes maakt voor het vervolg van je levensverhaal.

Hoofdstuk 3. Maatschappelijke ontwikkelingen

In dit hoofdstuk worden verschillende maatschappelijke ontwikkelingen onderzocht op de manier waarop zij bijdragen aan de prestatie maatschappij. Vervolgens wordt gekeken naar hoe elk van deze ontwikkelingen verandering in identiteitsbegrip en -bepaling met zich meebrengt.

3.1 Modernisering en postmodernisering

In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw wordt het modernisme ingezet, volgend op het premodernisme, en voorafgaand aan het postmodernisme dat na de Tweede Wereldoorlog furore maakt. In zowel het modernisme en postmodernisme worden oude zekerheden losgelaten. Godsdienst, gemeenschap, maar ook ideologische structuren en nationaliteit worden steeds minder gezien als bepalend voor de identiteit en voor hetgeen waartoe je je moet verhouden. De gemeenschap individualiseert in steeds grotere mate, enerzijds door technologische ontwikkelingen, anderzijds ook juist door politieke ontwikkelingen, zoals de Europolitiek en wereldpolitiek in plaats van de landelijke politiek. Daarnaast gaat met het modernisme een secularisering van de moraal gepaard. Het vertrouwen op de reden en objectiviteit, in plaats van de focus op hoe het altijd is gegaan en wat als normaal wordt gezien, zorgt ervoor dat nieuwe waarden de oude, die niet middels de rationele weg ontwikkeld zijn, vervangen.

De belangrijkste ontwikkeling die een basisvoorwaarde vormt voor een veranderde blik op en notie van zelfbegrip en identiteit, wordt teweeg gebracht door globalisering, individualisering en het verdwijnen van vooraf vastgestelde kaders. Dit wordt uitgebreid besproken door Anthony Giddens in zijn boek *Modernity and self-identity* (1991), waarin hij de late moderniteit beschrijft. Als belangrijkste ontwikkelingen in deze periode met betrekking tot zelfkennis noemt hij ten eerste het wegvallen van vooraf geschetste kaders voor het narratief. Deze kaders kunnen gevonden worden in de vorm van tradities, maar ook autoriteit. Door het wegvallen hiervan hebben we steeds minder begeleiding in het maken van keuzes en het inbedden van ons leven. Hierdoor wordt het steeds belangrijker dat we ons eigen verhaal kunnen maken, dat we zelf kiezen, en verantwoordelijkheid nemen voor hoe ons leven eruit ziet. Dit brengt enerzijds meer keuzes met zich mee. Het maken van die keuzes wat vraagt om een goed beeld van de wereld om je heen maar ook van jezelf, want voor zelfbepaling is zelfkennis vereist. Hoe anders moeten er keuzes worden gemaakt in een dermate vrije samenleving wanneer je niet eens weet wie je bent, waar je voor staat en wat je wilt? Anderzijds zorgt deze zelfbepaling er ook voor dat, wanneer de keuzes niet goed uitpakken, de schuld toch echt bij de individu ligt. Zo bezien zorgt de toegenomen vrijheid voor toegenomen verantwoordelijkheid in een – zoals hieronder zal worden besproken – steeds meer veranderende wereld, met als gevolg dat we vervallen in een radicale twijfel, angst en onzekerheid (Bohlmeijer, 2007). Binnen deze wereld waarin gevestigde zekerheden wegvallen, richt de aandacht van de individu zich steeds meer op zichzelf en hoe hij zich moet plaatsen binnen deze veranderde omstandigheden.

Waar in de overgang van het premoderne naar het moderne tijdperk de gebruiken los werden gelaten ten gunste van eigen keuze en individualisering op basis van de rede in plaats van traditie, keert men zich in het na de Tweede Wereldoorlog ingezette postmodernisme af van deze objectiviteit. Tezamen met de nadruk op een levenshouding, op de 'ware' verhalen, op grote en ordelijke narratieven en duidelijk begrensde onderdelen van de werkelijkheid zoals

het onderscheid tussen organisch en mechanisch, worden deze ideeën in het postmodernisme compleet losgelaten. Algemene waarheden en rechtlijnige verhalen worden als fantasmes gezien, de serieusheid wordt verruild voor speelsheid, de grenzen tussen mens en robot en tussen man en vrouw vervagen, de media worden steeds interactiever en het gaat niet langer om de waarheid in handen hebben in de vorm van de encyclopedie, maar op een juiste manier om kunnen gaan met verschillende informatiebronnen en hieruit een contingente theorie te distilleren. De levenshouding krijgt een meer vluchtige en willekeurige vorm, met losgeweekte principes, afgenomen toewijding, en een toenemende commodificering in termen van het zeer beperkte en tijdelijke nut en de behandeling van zaken als gebruiksvoorwerpen.

Zowel de tendensen uit het modernisme als uit het postmodernisme zijn verklarend voor de hedendaagse prestatiegeneratie. Enerzijds zorgen bijvoorbeeld zaken als meetbaarheid en efficiëntie voor een nadruk op hard werken, anderzijds zorgen zaken als speelsheid en ambiguïteit voor een nadruk op presteren en de ander te slim af zijn. Het is dus niet zo dat er een strikt chronologisch onderscheid kan worden gemaakt tussen deze twee: we bevinden ons omstandigheden waarin moderne en postmoderne waarden zich met elkaar vermengen. Verschillende aspecten die uit deze twee stromingen voortkomen en hun weerslag vinden in de huidige prestatiegeneratie zullen in dit onderdeel verder worden besproken.

3.1.1 Globalisering

De ontwikkeling die we aanduiden met globalisering is er een die als de meest algemene van alle trends hier genoemd kan worden gezien. De afgelopen eeuwen, maar met name de afgelopen decennia, lijken de afstanden en verschillen tussen verschillende plekken ter wereld steeds kleiner te zijn geworden. De rest van de wereld is, door verregaande technologisering, steeds dichterbij gekomen.

We staan in contact met wat er aan de andere kant van de wereld gebeurt, danwel via nieuwskanalen, danwel via verre kennissen waarmee we via het internet contact houden. Daarnaast is het fysiek overbruggen van de afstanden makkelijker geworden. Hierdoor zijn de sociale mobiliteit, arbeidsmobiliteit, en flexibiliteit in zijn algemeenheid, enorm toegenomen. Van het verhuizen voor een baan in een ander land wordt bijna nauwelijks nog vreemd opgekeken. Reizen worden steeds vaker en verder gemaakt; de wereld is de achtertuin. Van inwoner van een dorp, is men inwoner van een land, een werelddeel ('Europeaan'), een continent, en de wereld zelf geworden - de wereldburger.

Deze verandering in de ervaringswereld zorgt ervoor dat de identiteit ook op een andere manier wordt vormgegeven. Contact met steeds grotere en meer verspreide groepen mensen zorgt voor een toenemende identificering met grotere geografische gebieden. Het gemeenschapsgevoel dat voorheen vooral binnen een kleine groep mensen binnen het eigen dorp werd gevoeld, speelt een steeds kleinere rol. Daar staat tegenover dat de focus meer naar de wijde wereld gericht is. De identificatie met gelijkgezinden verspreid over de hele wereld kan even sterk zijn als deze band met het eigen dorp zou zijn, maar meer waarschijnlijk is dat deze verbondenheid een stuk lastiger te duiden is. De constituerende rol van een hechte band binnen een bepaalde groep voor de individuele identiteit is hiermee op zijn minst veranderd, en naar alle waarschijnlijkheid verminderd. Daarnaast heeft de toegenomen mobiliteit ervoor

gezorgd dat er bijvoorbeeld vaker wordt verhuisd, waardoor van oudsher stabiele vriendschappen binnen het eigen dorp andere vormen aannemen en naar verloop van tijd van karakter veranderen. Het resultaat hiervan is dat ten minste een gedeelte van het voorheen door de gemeenschap gevormde onderdeel van de persoonlijke identiteit onbezet is geraakt en er ruimte ontstaat voor andere invloeden of een vergroting van de bepaaldheid door een reeds bestaande invloedsfactor.

Een ander effect dat globalisering op de persoonlijke identiteit heeft, is dat men zich tot een steeds grotere wereld op een actieve manier moet verhouden. Waar vroeger de rest van de wereld, de wereld buiten het dorp, eigenlijk niet relevant was voor de vorming van beschouwing van het zelf, dringen anderen vanuit steeds grotere omgevingen binnen in het bestaan, hiermee de individu dwingend zich tegenover hen te verhouden. Niet alleen moet men zich tegenover een steeds grotere groep anderen verhouden in de zin van dat men zich bewust is van het bestaan van anderen, maar heeft de toegenomen mobiliteit en flexibiliteit er ook voor gezorgd dat de ander mee moet worden genomen in de vergelijking van het zelf met de omgeving. Waar individuen zich in eerste instantie met hun naasten vergeleken, wanneer we het hebben over welzijn, vaardigheden, etc., worden nu ook degenen die verder weg maar in potentie zeer dichtbij zijn meegenomen hierbij betrokken. Hierdoor concurreert men op persoonlijk en werkgerelateerd vlak met steeds meer anderen. De kans dat je uniek bent wordt een stuk kleiner wanneer je jezelf binnen de wereldpopulatie beziet dan wanneer je de enige in je dorp bent met bepaalde eigenschappen. Dit zorgt ervoor dat op alle vlakken waarop vergelijkingen worden gemaakt die constitutief zijn voor het zelfbegrip en zelfbeeld van de individu, steeds meer sprake is van concurrentie. Het gevolg hiervan is een steeds grotere groep verliezers, waar slechts enkelen als winnaars worden gezien. Dit zal verder uit worden gewerkt in het stuk over meritocratisering.

3.1.2 Economisering

Zoals hierboven al aangegeven, is onder invloed van het modernisme de ratio van de individu van steeds groter belang geworden. Het innerlijk leven van de mens verschoof hierdoor naar de achtergrond, en duidelijke redeneringen, vooruitgang en nut werden gedacht goed te zijn voor de mens (Gergen, 1992). Sleutelwoorden binnen deze ontwikkeling zijn de focus op efficiëntie en het toewerken naar een specifiek, liefst meetbaar, doel. In plaats van het onderzoeken van het eigen gevoelsleven, de waarden, en de motieven, werd steeds meer gekeken naar het eigen kunnen dat te kwantificeren valt, dat tot productie leidt, en de maatschappij verder moet brengen in termen van rijkdom. Alles wat waarde genereert, wordt als nuttig beschouwd en het utilitarisme voert hiermee de boventoon.

Binnen een dergelijke ontwikkeling wordt het zelf gezien als een vat van talenten dat goed te werk moet worden gesteld, om zo veel mogelijk te bereiken en waarde op te leveren (Brooks, 2015). Deze ontwikkeling wordt door het bedrijfsleven, zowel in de economische theorieën als in de praktijk, aangewakkerd, daar het individu hier expliciet aangeduid wordt als menselijke vorm van kapitaal. Daarnaast wordt de nadruk op het nut van de mens ondersteund vanuit de verregaande technologisering en informatisering die verderop zullen worden besproken.

Deze nutsbenadering van de individu werkt uiteindelijk ook door in het handelen van de individu zelf. Het willen opleveren van zo veel mogelijk nut door activiteiten die hierin voorzien te cultiveren, en de drang om zo veel mogelijk welvaart te vergaren, zijn hier de vruchten van.

Het grootste nut wordt door de individu behaald in het werk. Werk heeft voor de individu een dubbele rol binnen de huidige maatschappij. Enerzijds bepaalt het onze maatschappelijke positie, draagt het bij aan de sociale cohesie, en bepaalt het voor een groot deel onze identiteit, terwijl het anderzijds wordt gezien als een noodzakelijk kwaad, iets dat nodig is om te kunnen leven. Aangezien status en levenswijze belangrijke zaken zijn waaraan we onze eigenwaarde ontlenen en op basis waarvan we onszelf profileren, overheerst een bepaaldheid door werk in de huidige maatschappij. Het gaat er hierbij eigenlijk niet zozeer om welk werk je precies doet of deed. Het is niet direct het beroepsprestige dat een rol speelt, maar meer het werken op zich, en dan ook het hard werken en onmisbaar zijn, dat aanzien wekt. Het gaat dus niet zozeer om een identificatie met een bepaald beroep, maar om hoe en dát je werkt. De baan is veranderlijk, en deze wordt dan ook in de praktijk zelfs het liefst snel verwisseld voor een andere baan (het zogenaamde *job hoppen*), maar dát je werkt is wat telt. Sterker nog, ook het om de zoveel tijd van baan wisselen is een wezenlijk onderdeel van de identificatie, omdat het uitdraagt dat je jezelf continu wilt verbeteren en uitdagen en je je talenten, het zogenaamde opgebouwde *human capital*, wilt gebruiken om aan steeds nieuwe zaken bij te dragen.

Nutteloosheid in de vorm van niet werken, wordt daarentegen afgekeurd. Mensen die werkloos worden zullen dit het meest kunnen beamen. Zijn en bestaan worden gelijkgesteld aan iets doen; zonder te 'doen', zonder te werken en nuttig te zijn, ben je niet - dit kun je bijvoorbeeld ook zien aan de participatiewet, welke in wezen uitdraagt dat het niet acceptabel is als je niet 'meedoet'. Het gaat er niet om wie je bent, waar je vandaan komt, of welk beroep je uitoefent, maar dat je wat doet en hoe je dat doet is bepalend voor hoe je wordt gezien. En het is vooral dit laatste dat een enorme en continue verantwoordelijkheid met zich meebrengt. Ten eerste is de verantwoordelijkheid continu omdat het bijhouden van de status een doorlopend proces is: je moet jezelf steeds weer ontwikkelen en aan de slag blijven, en de taak zit er niet zomaar op. Waar je voorheen met een bepaald beroep een bepaalde status in de maatschappij had bemachtigd en je deze vrij gemakkelijk on behouden, is een aan *job hopping* gerelateerde status er een die continu onderhouden moet worden. Daarnaast is de verantwoordelijkheid groter dan voorheen. Eerder werd je afgerekend op wie je was, wat danwel door afkomst danwel door beroepskeuze werd bepaald, en je dus niet zozeer zelf in de hand had. Tegenwoordig word je echter steeds meer bepaald door wat je doet, en dit is iets dat compleet binnen de eigen invloedssfeer ligt. Deze twee factoren zorgen er gezamenlijk voor dat de status continu op peil moet worden gehouden, en het falen hierin ook direct aan de individu wordt toegeschreven.

Gevolg van deze ontwikkeling voor het handelen van individuen is dat alleen de activiteiten die economisch nut een bijdrage aan ontwikkeling van de productiviteit opleveren worden uitgevoerd. De economisering van het denken zorgt er op deze manier voor dat leidende principes en vaste waarden die onvermurwbaar zijn voor opportunisme, van steeds minder belang zijn. Er komt een focus op de talenten en ontwikkeling ervan, en om hierin de waarde van de individu uit te drukken. Het onderdeel van het zelf dat te maken heeft met waarden, het karakter in morele vorm, verliest aan belang en wordt door verregaande economisering niet verder ontwikkeld. Het verlies aan morele waarden wordt verder versterkt door de toegenomen

ontkerkelijking binnen onze maatschappij, dit zal in het volgende onderdeel verder aan bod komen.

3.1.3 Secularisering

Een van de zaken waar wij in de Nederlandse samenleving nog steeds veel waarde aan lijken te hechten, maar die we eigenlijk in ons dagelijks leven niet meer als bepalend zien voor ons denken en handelen, is de christelijke identiteit. Het wegvallen van de bepalende rol van de kerkelijke gemeenschap in de loop van de vorige eeuw heeft verschillende gevolgen gehad in termen van identiteit, welke hieronder zullen worden besproken.

Zoals reeds gezegd heeft toegenomen globalisering het groepsgevoel, de band met de gemeenschap en naaste omgeving, al doen afnemen door de toegenomen fysieke afstand tussen gelijkgezinden en toegenomen sociale mobiliteit die ervoor zorgt dat banden losser worden. De toegenomen secularisering hier naar alle waarschijnlijkheid een versterkende rol in gespeeld. De lokale banden zijn verzwakt daar de gang naar de kerk niet meer periodiek wordt gemaakt, en het gevoel onderdeel te zijn van een gemeenschap, of dit nu op grote of kleine afstand is, is samen met de kerkelijkheid afgenomen. Waar men voorheen terug kon vallen op de gemeenschap en men een deel van de identiteit ontleende aan het onderdeel zijn van deze gemeenschap, is deze identificatie en het vangnet tegenwoordig grotendeels verdwenen. De secularisering zorgt er op deze manier voor dat een groot gedeelte van de basis van de persoonlijke identiteit wegvalt. Voorheen, toen het kerkelijk genootschap een groot deel uitmaakte van het leven van de individu, was dit een groep waarmee men zich kon identificeren en onderdeel van was, zonder dat de individu bepalend was voor die gemeenschap.

Naast het feit dat de directe identificatie met een groep onvermijdelijk is verminderd, heeft de ontkerkelijking ook zeer praktische gevolgen voor het dagelijks leven. Een van de meest bepalende rituelen die is weggefallen is namelijk de trouwe zondagse gang naar de kerk. Het veranderen van dit wekelijkse ritme heeft ervoor gezorgd dat er ruimte is vrijgekomen voor andere zaken. Een van de eerst en meest uitgesproken voorbeelden hiervan is de voetbaltraining en -wedstrijden op de zondag. Tegenwoordig kunnen we dit echter nog duidelijker terugzien in het feit dat steeds minder gemeenten ervoor kiezen de zondagsrust te eren, daarmee de weg vrijmakend voor de eeuwig aanhoudende, 24/7-economie waarin alles en iedereen non-stop beschikbaar is en wordt verwacht te zijn.

Een andere verandering die betrekking heeft op het dagelijks leven is een die gevolgen heeft voor de manier waarop de keuzes met betrekking tot handelen worden gemaakt. Met de ontkerkelijking gaat namelijk onvermijdelijk een verdwijnen van de absoluutheid van de christelijke waarden gepaard. Waar voorheen principes en handelwijzen relatief objectief konden worden gemeten aan de geldende christelijke waarden, in de vorm van de tien geboden en de algemene voorschriften uit de Bijbel, rijst nu de vraag waaraan de individueel gekozen waarden hun gezag kunnen ontleenen. Waarop moet de 'goedheid' van waarden worden gebaseerd, en hoe kiezen we uit meerdere mogelijke waarden de juiste? Met het wegvallen van de rotsvaste christelijke waarden, valt dus ook datgene waarop de mens zijn handelen kan baseren weg. De vraag hoe je moet leven om goed te leven wordt hierdoor een

lastige om te beantwoorden, en in combinatie met het postmoderne gedachtengoed ontstaat er een subjectief idee van waarden. Ieder moet voor zich bepalen wat hij of zij goed acht. In plaats van een extern bepaald moreel schema, waarbij de eigen handelingen continu tegen het licht van de bijbelse normen moeten worden gehouden, en de eigen verlangens ten gunste hiervan moeten worden beteugeld, wordt het onderscheid van goed en fout inmiddels gebaseerd op de mate waarin zaken overeenkomstig het authentieke zelf zijn.

Dit zorgt ervoor dat een ieder op zoek is naar een manier om zijn of haar waarden en principes te valideren, en men vraagt zich continu af of het wel goed is wat men doet. En 'goed' voor wat precies? Want wat is 'goed' leven? Wanneer is daar sprake van? Hier moet het individu zelf een antwoord op geven. Kortom, het wegvallen van deze absolute waarden zorgt er enerzijds voor dat er ruimte komt voor individuele exploratie van wat men goed acht, maar anderzijds zorgt het voor een soort existentiële angst omdat de vraag opduikt wat het goede en goed leven dan eigenlijk zou moeten inhouden. Met de autonomie om de eigen waarden te bepalen komt ook een onzekerheid, en uiteindelijk een zekere besluiteloosheid en losse principes, omdat het beoordelen van wat goed of fout is om te doen geen evidente basis heeft in de individu zelf.

Ten slotte zorgt het wegvallen van het laatste oordeel en het hiernamaals ervoor dat de nadruk van het leven ligt op het aardse leven, het leven in het hier en nu. Tijdens dit leven moet je alles meemaken en bereiken wat je voor ogen hebt, want erna kan het niet meer. Dit in tegenstelling tot het christelijk beeld waarbij de mens vroom leeft gedurende het aardse leven, met de belofte op een eeuwig leven in het paradijs, een hiernamaals in de hemel. De verschoven focus van het hiernamaals naar het aardse leven zorgt voor een toegenomen druk om een zo fijn en vol mogelijk leven hier op aarde te hebben. Daarnaast zorgt het verdwijnen van het laatste oordeel er, net als het wegvallen van de absolute christelijke waarden, voor dat de eindafrekening niet plaatsvindt. Enerzijds kan dit bevrijdend zijn omdat er geen verantwoording meer hoeft worden afgelegd aan God over het doen en laten, anderzijds zorgt het ervoor dat je er nooit zeker van zult zijn of je 'goed' hebt geleefd naar bepaalde absolute maatstaven. Deze beider zaken tezamen zorgen ervoor dat de individu meer druk ervaart wat van zijn of haar leven te maken in de tijd die het duurt, en om hier zelf een morele invulling aan te geven. Dit laatste houdt ook verband met dat er in een geseclariseerde samenleving niet langer wordt gedacht dat het God is die je aan de hand neemt en begeleidt, en een bepaald levenspad voor je heeft uitgestippeld. Jij bent het zelf die verantwoordelijk is voor de keuzes die je maakt binnen je leven. Deze laatste ontwikkeling houdt nauw verband met het individualisme dat in het volgende onderdeel zal worden besproken.

3.1.4 Individualisering

Met het wegvallen van gemeenschappen waarmee individuen zich in sterke mate kunnen identificeren, wordt men gewezen op het zelf, het eigen kunnen en de profilering. Met de modernisering komt ook het vertrouwen op het eigen kunnen en het eigen denken naar de voorgrond. Het zelf, en niet de burgerlijke of kerkelijke gemeenschap, wordt de basis van ieders realiteit. Dit individualisme wordt versterkt en in stand gehouden door ideologische en sociologische factoren. Binnen de ideologie kan namelijk een egaliseringsstendens, een streven

naar gelijkheid en gelijke kansen, worden waargenomen, wat het vertrouwen op het zelf alleen maar ondersteunt en aanmoedigt.

Daarnaast zorgt het verdwijnen van duidelijke lokale gemeenschappen ervoor dat het sociale vangnet verdwijnt. Dit in combinatie met de opkomst van de verzorgingsstaat zorgt ervoor dat de noodzaak van een sociaal vangnet ook verdwijnt. Dit leidt tot een vertrouwen in de overheid, binnen wiens grenzen je op je eigen doen en kunnen moet vertrouwen. Dit vangnet is een erg onpersoonlijke, en is er niet een waaruit psychologische steun en een gevoel van geborgenheid kan worden gehaald. Het wegvallen van het vangnet in de omgeving en de vervanging ervan door een onpersoonlijke zorgt ervoor dat de individu op zichzelf aangewezen is. En deze individu vindt dat ook heel normaal, want men moet op zichzelf vertrouwen, en op eigen benen kunnen staan.

Deze centraliteit van de individu heeft echter volgens Bellah et al. (1985) gezorgd voor een onleefbare maatschappij, voor zowel individuen als over het geheel genomen. De grote rol die rationaliteit en prestaties spelen wordt alom geprezen, en is waarschijnlijk gefaciliteerd door een afname aan gemeenschapsgevoel, maar heeft uiteindelijk ook weer een gemeenschapsvorming-voorkomende werking. Wanneer het zelf het centrum van het bestaan wordt, is aan toewijding aan iets anders dan het zelf een groot gebrek, wanneer het het individu zelf niet direct voordelen biedt. Deze individualistisch georiënteerde houding zorgt er in combinatie met economisering voor dat in het handelen niet wordt gekeken naar de gevolgen van de eigen acties voor anderen buiten henzelf, maar slechts naar de gevolgen voor het zelf.

De nadruk op het zelf en het eigen kunnen wordt vervolgens weer in stand gehouden doordat de vraag naar dit type zelf continu wordt gesteld, zowel door de individu zelf als door anderen. Waar voorheen bijvoorbeeld in sociale gelegenheden werd gevraagd naar zaken die vrij onveranderlijk waren en buiten de individuele invloedssfeer lagen, zoals waar je vandaan komt en wat je ouders doen, wordt tegenwoordig met de vraag 'wie ben je' gedoeld op wat je doet, wat je drijft, en wat je kunt.

Bovenstaande doorvertaald naar de hedendaagse prestatimaatschappij, kan deze individualisering, gecombineerd met economisering en de nadruk op het authentieke zelf worden gelinkt aan de toegenomen werkcentraliteit. Deze wordt volgens Abts et al. (2011) namelijk onder hoogopgeleide jongeren wordt voornamelijk verklaard door het feit dat werk gezien wordt als een manier van zelfontplooiing. Onder lager opgeleiden gaat het om de werkzekerheid en dat men de plicht tegenover de samenleving heeft om hard te werken. Bij hoger opgeleiden gaat het echter om de eigen ontwikkeling waartoe het werk moet dienen. Het is dan ook de inhoud van het werk die van belang is, en de mate waarin de individu hierin zijn eigen capaciteiten kan ontplooiën en zijn eigen grenzen kan opzoeken. De houding van de 'lager opgeleiden' is hierin de wat meer traditionele houding, die gericht is op extrinsieke aspecten, waar de hoger opgeleiden inmiddels voor de meer intrinsieke aspecten van werk gaan, waarbij het werken op zich en de inhoud ervan centraal staan.

Wanneer we het hebben over zelfontplooiing, denken we al snel aan Maslow en de door hem geformuleerde behoeftenpiramide. Wanneer de basisbehoeften zijn vervuld, is volgens zijn theorie pas ruimte voor het werken aan de vervulling van hoger gelegen behoeften. De hoogste behoefte in Maslow's piramide is zelfontplooiing. Hoger opgeleide individuen hebben een

grotere kans om in hun basisbehoeften te voldoen, gezien de verhoogde baan zekerheid en gemiddeld hogere lonen, en willen zich daarom richten op de ontwikkeling van hun verdere capaciteiten. Daarnaast heeft de vrouwenemancipatie op de arbeidsmarkt er in toenemende mate voor gezorgd dat gezinnen uit tweeverdieners bestaan. Dit zorgt ervoor dat de basisbehoeften gemakkelijker zullen worden vervuld, en er ruimte ontstaat voor zelfontplooiing. Dit in combinatie met een toegenomen gemiddeld opleidingsniveau, dat ervoor zorgt dat de behoefte aan zelfontplooiing waarschijnlijk sowieso al wat groter is, zorgt voor een toegenomen nadruk op deze ontplooiing.

In de hieruit ontstane samenleving is het het werk dat betekenis moet geven aan het leven, waar voorheen de godsdienst, politiek en gemeenschap hier een rol speelden. Het werk moet leuk zijn, ook wel goed betalen, en het moet je vooral verder helpen op persoonlijk en professioneel vlak. Je moet er naar je uiterste capaciteiten presteren en het beste uit jezelf halen, met als gewenst resultaat dat je steeds verder de ladder opklimt, steeds dichterbij de top toe. Dit laatste houdt verband met wat het nu precies is dat ervoor zorgt dat men aanzien heeft, wat heeft geleid tot een prestatiegerichte maatschappij. Deze meritocratische houding, waarbij status wordt toegekend op basis van verdiensten, is dan ook wat in het volgende onderdeel behandeld zal worden.

3.1.5 Meritocratisering

De ontwikkeling naar een op verdiensten gebaseerd aanzien binnen de maatschappij is er een die zich afkeert van de aristocratische benadering. Binnen een aristocratie bezet iedereen op basis van afkomst een bepaalde plek binnen de maatschappelijke orde, welke hierdoor van nature vooraf bepaald is en niet verandert gedurende het leven. In deze omstandigheden accepteert iedereen zijn of haar plek in de maatschappij en kan men deze positie zelfs met trots bekleden als men zijn of haar taak goed uitvoert. Met de overgang naar een meer democratisch en meritocratisch ingerichte maatschappij worden de posities in de samenleving echter veranderlijk. Op basis van verdiensten kun je opeens opklimmen in de maatschappij. Dit betekent dat degenen die zich onderaan de rangorde begeven, een wereld voor hen open zien gaan met ongelimiteerde mogelijkheden. Indien zij hard genoeg werken en hun best doen is het zelfs voor hen mogelijk in de hogere regionen terecht te komen.

Het resultaat van deze overgang naar meritocratie is dat de plek in de maatschappij steeds meer kan worden bepaald door de individu zelf. De eigen inspanningen liggen binnen het eigen beslissingsdomein, wat ervoor zorgt dat controle kan worden uitgeoefend op de eigen levensloop. In de toegenomen risicosamenleving van de laatste decennia, waar veel systemen, met name de financiële, zo groot zijn geworden dat wij als individu weinig invloed hebben op wat er gebeurt, is het zelf in de hand hebben van een deel van het eigen lot een welkome afwisseling. Met deze controle gaat tegelijkertijd ook de verantwoordelijkheid voor het eigen leven gepaard. Omdat je macht hebt over je status en invulling van je leven door middel van de keuzes die je maakt, heb je ook direct de verplichting om iets van je leven te maken. Wanneer je hier niet in slaagt en je niet tevreden bent met je leven, heb je dit immers volledig aan jezelf te wijten.

Uiteraard is status altijd iets relatiefs. In een aristocratische samenleving heeft die relativiteit van status voor de individuele waardering van het zelf geen negatieve gevolgen: de individu kan namelijk niets doen om die status te verbeteren, hij kan slechts de met zijn positie gepaard gaande taken naar tevredenheid uitvoeren om geaccepteerd te worden. In een meritocratische maatschappij wordt deze relativiteit juist het uitgangspunt van de dagelijkse bezigheden. Wanneer de status binnen de maatschappij wordt bepaald op basis van verdiensten, kan elk individu door zijn gedrag aan te passen hoger op komen.

Bijkomende ontwikkelingen als globalisering en vermedialisering, wat in een volgend onderdeel zal worden besproken, zorgen er echter voor dat er een steeds groter wordende groep is waartoe men zich moet verhouden om zijn of haar status te bepalen. Daarnaast worden door middel van nieuwe media steeds vaker ideaalbeelden verspreid, ook door individuen als afspiegeling van zichzelf, vanwege het gebrek aan negatieve weergaven van het zelf binnen deze media. In de vergelijking met anderen wordt vanuit psychologisch oogpunt slechts gekeken naar degenen die op de individu zelf lijken. Dat betekent dat men zich vergelijkt met degenen die bijvoorbeeld een relatief gelijksoortige achtergrond en karaktertrekken hebben. Als die anderen immers een bepaalde positie in de maatschappij kunnen bereiken, dan zou jij dat met de juiste inzet in principe ook moeten kunnen. Een typisch voorbeeld hiervan zijn de vergelijkingen die worden gemaakt wanneer men na twintig jaar de oud-klasgenoten van de basisschool weer ziet. Het is niet voor niets dat dit voor sommigen erg pijnlijk is: het is een directe vergelijking met anderen die ongeveer hetzelfde uitgangspunt hadden, maar wellicht toch een stuk verder zijn gekomen dan jij. Met de opkomst van sociale media wordt het volgen van oud-klasgenoten nog gemakkelijker. Vaak zie je hierop echter alleen het positieve nieuws, iets waarop later verder in al worden gegaan. Het gevolg hiervan is dat dit verfraaide beeld een nog groter contrast met het eigen leven toont. Door een steeds dichterbij komende wereld en een steeds prominentere individuele zendkracht met behulp van media, wordt verder de vergelijking zelfs met anderen die fysiek een stuk verder van je verwijderd zijn steeds gemakkelijker gemaakt. Aangezien op basis van deze verdiensten status wordt toegekend, zorgt een toegenomen vergelijking met een steeds groter wordend aantal anderen voor een toename in jaloezie, en een vrees het 'niet te maken' binnen de maatschappij. Iets dat Brits filosoof Alain de Botton (2013) als *status anxiety* markeert.

De hiervoor besproken maatschappelijke veranderingen in de vorm van het modernisme en individualisering hebben ervoor gezorgd dat de karaktereigenschappen die in individuen worden gewaardeerd, over tijd zijn veranderd. Kohn rapporteert bijvoorbeeld al in 1977 in zijn boek *Class and conformity* enquêteresultaten waaruit blijkt dat ouders in hun kinderen waarden als zelfstandigheid, doorzettingsvermogen en strijdvaardigheid het meest waarderen - allen erg individueel geïnteresseerde waarden. De kwaliteiten die in kinderen worden gewaardeerd zijn hiermee juist die kwaliteiten die ervoor zorgen dat de kinderen in staat zijn uit te blinken, en daardoor de waardering en liefde van de ouders weten te bemachtigen. Dit stelt ook Brooks (2015) vast. Waar het karakter, d.w.z. principes en waarden, voorheen meer te maken had met de traditionele christelijke deugden, wordt nu de nadruk gelegd op factoren die ervoor zorgen dat je meer succesvol bent in je leven, en met name in je werk, zoals doorzettingsvermogen en discipline.

De drang om te presteren wordt verder volgens Brooks al zeer vroeg ingezet. Er wordt extreem in de kinderen geïnvesteerd en er wordt veel van hen verwacht. Er is ons allemaal op een bepaald moment, met alle goede bedoelingen, verteld dat wij alles zouden kunnen wat we wilden, als we maar genoeg ons best deden. Vervolgens werden ons alle mogelijke middelen aangereikt en kregen we bijles om maar goed genoeg mee te komen. Tegelijkertijd is hiermee een ongezonde liefdesbasis gecreëerd. Kinderen wordt namelijk pas liefde gegeven als ze goed presteren; het is daarmee een voorwaardelijke liefde. Ouders doen alles voor de kinderen, maar ze verwachten er wel goede prestaties voor terug. Een ander, overlappend psychologisch probleem komt voort uit het feit dat kinderen erg beschermd opgroeien. Doordat een dergelijke omgeving voor het kind wordt gecreëerd, waarin de kans dat het kind op jonge leeftijd faalt aanzienlijk verkleind wordt. Hierdoor is falen verworpen tot iets dat we in deze periode, die de uitgelezen kans is om vallen en opstaan te oefenen, niet tot nauwelijks meemaken. Het is pas wanneer op een later tijdstip iets niet lukt, we niet met de tegenslag om kunnen gaan, en we deze voorgespiegelde maakbaarheid van het eigen succes gaan betwijfelen.

In de vroege levensfase wordt door ouders dus al veel van kinderen verwacht en worden de kinderen door de ouders continu beoordeeld en gekneed om zo goed mogelijk te presteren in de maatschappij. Op een later moment wordt die beoordeling, of beter gezegd: veroordeling, echter vanuit alle hoeken ingezet. Bij alles wat we doen, en ook vooral wanneer we in sociale context vertellen wat we doen, worden we veroordeeld. Het type mens dat de beoordeling baseert op de verdiensten wordt *snoobs* genoemd door De Botton. Dit zijn volgens hem de mensen die je geen blik waardig zouden keuren als je geen belangrijke baan hebt. Meer algemeen kan worden gesteld dat aandacht en erkenning die aan een individu wordt geschonken conditioneel is op de prestaties die hij of zij heeft geleverd. Het belang dat we hechten aan erkenning komt voort uit een kapitalistisch denkraam, waarin alleen de winnaar en de succesvollen op erkenning kunnen rekenen en daarom meetellen. In de huidige maatschappij zijn bepaalde karaktertrekken en prestaties dermate in zwang geraakt dat deelnemers aan de samenleving zich in allerlei bochten wringen om liefde en erkenning te bemachtigen en hier onze waardigheid aan te verbinden.

Het verlangen te worden erkend en goedgekeurd door anderen is een natuurlijk verlangen dat ervoor zorgt dat je het gevoel hebt onderdeel te zijn van een groep, te worden geaccepteerd in een groep. Het wegvallen van andere vormen van gemeenschap waarbinnen deze acceptatie plaats kan vinden, heeft het goedkeuren door de groep verplaatst naar dit prestatiegerichte deel van het leven. Het goedkeuren biedt ons op deze manier dus bescherming door de groep. Anderzijds anderzijds heeft het ook een meer psychologisch gevolg, namelijk dat we ons zelfvertrouwen hierop baseren. De erkenning is dus van groot belang voor ons ego, ons zelfvertrouwen, en uiteindelijk voor de individuele identiteit.

De combinatie van de maakbaarheid en beïnvloedbaarheid van de eigen levensloop en prestaties, met de toegenomen mogelijkheid tot vergelijking met anderen, en de continu beoordelende blik van anderen zorgt voor een klimaat waarin een race naar de top van de maatschappij onvermijdelijk is. Het resultaat van de nadruk op succes en de toenemende vergelijking met naderen is een steeds sterker wordende prestatiedrang.

Gezien de prominente rol die werk speelt bij het bepalen van succes, en binnen het dagelijks leven in het algemeen, wordt deze strijd uitgevochten binnen de werksfeer. Aangezien

succes bepaald wordt door wat je doet, en hetgeen dat je 'doet' in het dagelijks leven voornamelijk werk is, wordt de arbeidssituatie nu juist bij uitstek als het criterium gezien om de individu op te beoordelen, of beter, véroordelen. Het wordt een ieder aangepreft iets van zichzelf te maken door middel van werk. Bellah et al. (2015) poneren dat dit enerzijds kan door geld te verdienen in de term van baan, anderzijds door carrière, en dan gaat het over prestaties en doorgroeien binnen het beroep. Op deze manier wordt het zelf gevormd door een soort succes dat zich uit in sociale status en prestige, maar ook door macht. Ten slotte kun je ook iets maken van jezelf door werk in de zin van een roeping, waardoor het werk moreel onafscheidelijk is van het leven dat iemand leidt. Het gaat echter het vaakst om de carrièregerichte vorm van werk: het succes.

Aangezien de maatschappij volgens een op verdiensten gebaseerde toebedoeling van erkenning is georganiseerd, wordt het bereiken van dit succes iets waar je zelf volledig voor verantwoordelijk bent. Er wordt dan ook verwacht dat wij iets van ons leven maken, in tegenstelling tot hoe dat ging in een samenleving waarin minder mobiliteit mogelijk was. Dit leidt enerzijds tot een enorme prestatiedrang, ambitie en een zucht naar eer, en anderzijds leidt het tot statusangst, namelijk de angst dat je niet aan de hoge eisen zult kunnen voldoen.

Daarnaast is er een zucht naar erkenning in de vorm van respect. Dit heeft een meer morele kant. Door de verlichting zijn we ieder mens als onze gelijke gaan zien, maar als je vervolgens in een wereld waarin je eigen positie slechts aan jezelf toe te rekenen valt, onderaan de ladder belandt, dan heb je toch echt gefaald. We zijn moreel gelijkwaardig, maar we worden toch op een meritocratische manier beoordeeld, en dat betekent dat een falen om succesvol te worden ook iets zegt over jou als persoon.

Het resultaat is een enorme concurrentiestrijd waarin elk individu continu met zichzelf en zijn zelfontwikkeling bezig is. Tijdens sociale gelegenheden wordt altijd naar je werk gevraagd, en zodra je merkt dat bepaalde zaken met goedkeuring beantwoord worden en je wordt gewaardeerd op basis van deze zaken, zul je hier harder je best voor doen om meer aanzien te bewerkstelligen. Waar je in wezen mee bezig bent is het vermarkten van jezelf. Dit zal in het volgende onderdeel uitgebreider worden besproken.

3.1.6 Commodificering

In de hierboven geïdentificeerde race naar de top die ontstaat door de combinatie van factoren als meritocratie, individualisering, globalisering en in het volgende onderdeel te bespreken vermedialisering, komen slechts enkelen als winnaars, maar het overgrote deel als verliezers uit de strijd. Jongeren zijn óf heel succesvol, of vallen buiten de boot. De tweedeling die in de samenleving ontstaat is die van de kansrijken en de kansarmen, wat uitmondt in een maatschappij met winnaars en verliezers. Hierdoor wordt het meer en meer nodig de kansen op winst in het spel om de erkenning en het succes te vergroten. Binnen een kapitalistische maatschappij waar marktwerking zelfs de niet-economen bekend is, zorgen individualisering en commodificering ervoor dat het heil wordt gezocht in het vermarkten van het zelf.

Dit vermarkten van de individu wordt bewerkstelligd door het pakket aan eigenschappen en prestaties zo aantrekkelijk mogelijk neer te zetten om op deze manier hogerop te komen. Waar men continu mee bezig is, is het zogenaamde *self-branding*. De individu laat zich continu van zijn of haar beste kant zien, in welke sfeer van het leven dan ook, of het nu reëel of virtueel,

thuis of op het werk is. Het selecteren van de juist elementen om te laten zien, en het in de markt zetten ervan is een energierovende dagelijkse bezigheid.

Het samenstellen van dit 'product' vertoont gelijkenissen met de *database identity* (De Mul, 2015). Hiermee wordt bedoeld dat elk individu een identiteit is die vele facetten heeft die niet per se met elkaar verenigbaar hoeven zijn, en die in wisselende samenstellingen naar voren kunnen komen. Vanwege de toename aan omgevingen en situaties waarin individuen zich bevinden, is het van steeds groter belang dat men snel kan schakelen en bepaalde rollen kan spelen waar dit nodig is, zonder zichzelf compleet te verlaten. In wezen wordt er een selectie gemaakt van de eigenschappen die op dat moment vereist zijn. Als we dit toepassen op wat er gebeurt wanneer de individu zichzelf aan het vermarkten slaat, is er sprake van het samenstellen van een soort gebruiksvoorwerp, een wegwerpversie van het zelf, bestaande uit allerlei kleine onderdelen die zijn geselecteerd om het doel van de situatie te dienen. De mens wordt in deze situatie in wezen meer een 'dividu' dan een individu. De vluchtigheid van deze samenstelling wordt niet alleen weergegeven door het gemak waarmee van compositie wordt gewisseld, maar ook hoe beperkt de toewijding aan bepaalde principes of morele waarden zijn. Wanneer bepaalde eigenschappen geen nut hebben in de situatie, worden zij verwisseld voor andere, beter verkopende eigenschappen. In een maatschappij waarin deze nadruk op het vermarkten van het zelf binnen de race naar de top een dergelijk grote rol speelt, wordt de eigenwaarde toenemend bepaald door de vraag en verkoopwaarde. Het 'verliezen' van de concurrentiestrijd staat gelijk aan een afwezigheid van of in ieder geval verminderde vraag en een lage verkoopwaarde. Hierdoor krijgt de individu niet de erkenning waar hij zoveel belang aan hecht, wat schade aan de eigenwaarde oplevert.

Samengenomen zorgt dit ervoor dat het vermarkten van het zelf een bezigheid is die in stand wordt gehouden, indien succesvol, met beloning gepaard gaat. Volgens David Brooks zorgt dit ervoor dat een nadruk ontstaat op de zogenaamde *resumé virtues*. Dit zijn de deugden die het goed doen op het curriculum vitae; de eigenschappen die hierboven zijn aangeduid als meritocratisch en individualistisch en op het eigenbelang georiënteerd, zoals zelfstandigheid en doorzettingsvermogen. De nadruk op deze deugden staat in schril contrast met waarden die Brooks aanduidt met de term *eulogy virtues*. Dit zijn de deugden die je in persoonlijke relaties gebruikt. Zaken als toewijding, trouw, klaarstaan voor een ander, dergelijke dingen. Ook al zegt men desgevraagd deze deugden hoger in het vaandel te hebben staan dan degenen die gericht zijn op het bewerkstelligen van een succesvolle carrière, de overgrote meerderheid heeft toch een duidelijker beeld van de zaken die nodig zijn om hogerop te komen op het werk, dan van wat er nodig is om een bepaalde karakterontwikkeling door te maken. Brooks stelt dat dit in stand wordt gehouden en wordt versterkt door hoe ons onderwijssysteem is opgezet, maar ook door de zaken waarover in het maatschappelijk debat wordt gesproken. Het gaat om succesvol worden, en over deugden praten vinden we maar stoffig.

Het gevolg van dit alles is dat, wanneer de individu zichzelf als een goed neerzet op de 'markt', dit slechts een zeer oppervlakkige en eenzijdige weergave is van wat die individu in wezen is. Dit hoeft op zichzelf geen problemen te veroorzaken, maar aangezien de vermarktbaarheid van dit pakketje bepalend is voor de eigenwaarde en dit doorvertaald wordt in het zelfbeeld, zorgt dit ook voor een afvlakking van de individuele identiteit. Een afvlakking van een identiteit die toch al op vrij losse schroeven staat vanwege de vele facetten die deze heeft en de vele vormen waarin deze kan worden gegoten.

3.2 Technologisering

Gedurende de afgelopen decennia heeft zich in een enorme sneltreinvaart een groot aantal verstrekkende technologische ontwikkelingen voorgedaan. Enerzijds zijn daar de informatiesystemen die ervoor hebben gezorgd dat gegevensverzameling en -verzending vergemakkelijkt zijn en een toevlucht hebben genomen. Op sociaal gebied zien we een toenemende rol van informatieuitwisseling via sociale media. Op arbeidsvlak zien we dit in de toename van het gebruik van systemen en digitale middelen om het werk en overleg over werk mogelijk te maken en sturing te geven. Naast het puur informatiegerichte karakter van nieuwe technologieën, hebben zij ook de eigenschap op een steeds prettigere manier te worden vormgegeven, waardoor het aantrekkelijker wordt ze te gebruiken.

Op zichzelf hoeft een toegenomen informatisering van de samenleving er niet voor te zorgen dat de identiteit op een andere manier vormgegeven wordt. Het door communicatietechnologie toegenomen gemak waarmee wordt gecommuniceerd zorgt echter voor een overvloed aan een toegenomen vluchtigheid van berichten. Daarnaast zorgt de continue toegang tot databases, alsmede de notificaties die aangeven dat nieuwe informatie is ontvangen, ervoor dat het dagelijks leven vaak verstoord wordt. Dit zorgt ervoor dat berichten eenzijdiger worden, omdat de boodschap duidelijk en gemakkelijk tot zich te nemen moet zijn, en hierdoor minder genuanceerd en lastig om een coherent verhaal van te maken. Dit past ook in de trend van toegenomen vluchtigheid van het leven.

In de volgende onderdelen zal dieper worden ingegaan op twee aan technologisering gerelateerde onderwerpen, namelijk vermedialisering en ludificering. Deze beide ontwikkelingen zijn binnen de technologisering duidelijker tot uitdrukking gekomen en er ten minste gedeeltelijk door mogelijk gemaakt.

3.2.1 Vermedialisering⁶

Door de hierboven besproken maatschappelijke veranderingen zoals individualisering, meritocratisering, globalisering, is de behoefte en noodzakelijkheid van het zichzelf uiten met het oog op profileren en *personal branding* toegenomen. Daarnaast heeft de individu gedurende de afgelopen decennia steeds meer mogelijkheden gekregen om zichzelf uit te drukken. Tegenwoordig is hier namelijk – zoals hieronder ook besproken zal worden – een variëteit aan digitale middelen voor beschikbaar. Het is deze toename van digitale uitdrukkingmogelijkheden die met de term medialisering kan worden bestempeld. Vervolgens wil ik graag de titel van dit onderdeel, vermedialisering, koppelen aan de ontwikkeling dat de individu zichzelf steeds meer in de mal van deze beschikbare media giet.

Waar men voorheen een dagboek bijhield met verhalen, is delen steeds meer het motto geworden. Richard Kearney gaat met zijn boek *On stories* zelfs zo ver in om te zeggen dat het onvertelde leven het niet waard is om geleefd te worden. Ons leven krijgt waarde door verhalen, want verhalen maken ons tot wat we zijn. Op het moment dat ons verhaal dus niet gedeeld kan worden, zou het dus eigenlijk zo zijn dat ons leven het niet waard is om geleefd te worden. Een

⁶ Dit hoofdstuk maakt gebruik van grote delen van een eerder door mij geschreven essay over vermedialisering en identiteit, genaamd *Ken uw selfie: Hoe de individuele mens zichzelf begrijpt en vormt in een tijdperk van digitalisering, individualisering en globalisering* (2014) voor het vak *Hermeneutics in the age of digitalisation, interculturalisation and naturalisation*.

verhaal is nodig om het zaken een basis te geven, een soort bewijs van dat het bestaat en dat ons leven zin heeft of heeft gehad.

De meest gangbare platforms waarop gedeeld kan worden en ik relevant acht voor de huidige generatie bij het vormen van een zelf en het begrijpen van de eigen identiteit, zijn Facebook, Twitter, Instagram, Snapchat en LinkedIn. Met uitzondering van Snapchat, is elk van deze vormen gevestigd op het internetsites, en voor elk van deze platforms bestaan applicaties voor tablets en smartphones. Voor de toepassing van de hiervoor besproken theorie op de maatschappelijke ontwikkelingen en de bespreking van de gevolgen, is het belangrijk duidelijk te hebben wat de essentie is van elk platform.

Op *Facebook* maakt men een profielpagina aan, heeft men vrienden, waarmee men foto's, video's, berichten en links kan delen. Het belangrijkste feedbackmechanisme op Facebook bestaat in de 'likes' die vrienden geven, en het commentaar dat ze bij de door jou gedeelde berichten plaatsen. Daarnaast is er nog de mogelijkheid tot het 'leuk vinden' van pagina's van personen of organisaties die men dan kan volgen. Dit leuk vinden is zichtbaar voor alle vrienden, dus er ontstaat een soort profiel dat laat zien wat de interesses zijn van de gebruiker.

Op *Twitter* zijn de mogelijkheden wat beperkter, met als belangrijkste kenmerk een limiet aan het aantal woorden van een bericht. Vaak worden berichten door de verzender gecategoriseerd door een zogenaamde 'hashtag' (#) met daarachter een woord te gebruiken, wat vervolgens het zoeken naar 'tweets' over dit onderwerp door andere gebruikers makkelijker maakt. Op Twitter kan men mensen 'volgen' en kan men gevolgd worden, maar doorgaans worden hier minder persoonlijke zaken gedeeld dan op Facebook.

Instagram, vervolgens, is een medium waarop louter foto's kunnen worden geplaatst. Het wordt vaak aan Facebook en Twitter wordt gekoppeld, dat wil zeggen: op het moment dat iemand een foto op Instagram plaatst, wordt deze foto vaak ook ergens anders nog gedeeld. Ook hier kan men volgen en volgers hebben.

Snapchat is een op Instagram lijkend platform, maar verschilt ervan dat men met dit medium foto's en video's kan maken en die met specifieke mensen kan delen voor enkele seconden. Het is dan ook de vluchtigheid die centraal staat bij deze manier van delen.

LinkedIn, tenslotte, heeft een professioneel karakter, gezien het concept van een soort publiek curriculum vitae, met een overzicht van huidige en verleden activiteiten en een indicatie van waar je naar op zoek bent. Op LinkedIn 'linkt' men met mensen – het aangaan van connecties – waardoor een groot professioneel netwerk ontstaat. Een belangrijk onderdeel van LinkedIn is dat men de optie heeft om te zien wie zijn/haar profiel bekijkt – iets waaraan zelfs 'premium' abonnementen worden gekoppeld. Deze mogelijkheid is bij geen van de andere platforms aanwezig.

Door het interactieve karakter van de besproken platforms, wordt heel expliciet een feedbackelement ingevoerd in het proces waarin het verhaal over het zelf wordt gemaakt. De volgorde van de verschillende momenten van representatie begint er op deze manier grofweg als volgt uit te zien:

1. Het selecteren van gebeurtenissen, beelden, woorden om te delen als weergave van het leven van de individu. Deze selectie resulteert in het plaatsen van deze berichten/foto's/etc. op desbetreffend platform.
2. Dit geheel van geplaatste uitdrukkingen is voor de individu zichtbaar als een – enigszins coherent – verhaal op het platform en de individu internaliseert het aldaar geschetste beeld als zijn/haar verhaal.
3. Vervolgens, doordat het een interactief medium betreft en de berichten worden gedeeld met vrienden/volgers, komt er feedback van het publiek. Dit kan bestaan uit gestandaardiseerde vormen van feedback zoals 'likes' of 'shares', maar kan ook bestaan uit commentaren, aanbevelingen, of 'profile views'. Deze feedback beïnvloedt hoe de individu zichzelf ziet, het levert nieuwe informatie voor het verhaal en hoort bij de uiting die de individu heeft gedaan op het platform.
4. Ten slotte, en dat is de extra stap die wordt toegevoegd, wordt dit geheel van bericht en feedback steeds opnieuw geïnternaliseerd. Er komen steeds meer reacties, of juist niet, en dus niet alleen het uitgedrukte wordt geïnternaliseerd, maar ook de manier waarop deze uitdrukking wordt ontvangen. Dit gebeurt via deze platforms in veel sterkere mate dan wanneer er een gesprek plaatsvindt waarin iemand 'zijn/haar' verhaal vertelt.

Zoals reeds gezegd, moet de individu zich door toegenomen globalisering tot een steeds veranderende omgeving moet gaan verhouden. Waar men zich voorheen tot het dorp moest verhouden en zich hierbinnen moest positioneren, is de hedendaagse burger veel meer een wereldburger geworden. Men verhoudt zich tot een steeds groter wordende omgeving, die ook nog eens vaak en drastisch verandert. Vanwege het feit dat die drastische veranderingen vaak ook gevolgen hebben voor de individu, moet de individu hier wat mee in zijn/haar levensverhaal. Door deze grote veranderingen wordt het steeds belangrijker dat zich een vorm van zelfkennis ontwikkelt, zodat de individu zichzelf kent en een basis heeft om nieuwe gebeurtenissen tegen te meten. Daarom typeert Giddens het moderne zelf als een reflectief, flexibel en zelfbewust concept. De mens wordt in vanaf de late moderniteit als auteur van het eigen script gezien, waarbij het leven een proces van zelfverwerkelijking wordt.

Giddens identificeert vier dilemma's waar de individu voor wordt gesteld in dit digitale tijdperk, welke bij uitstek kunnen worden toegepast op narratieven die gedeeld worden op de hier overwogen platforms:

- *Eenheid versus fragmentatie*
Eenheid duidt hier op het feit dat er een centraliserende kracht uitgaat van een platform waarop kan worden gecommuniceerd. Anderzijds vindt er toch juist veel fragmentatie plaats, omdat – denk aan de zelfpresentatie – de individuele gebruiker de inhoud binnen de platforms tot zeer hoge mate zelf kan bepalen en aanpassen.
- *Machteloosheid versus toe-eigening*
Enerzijds vindt er, door het de goede mogelijkheid tot personalisering en deelnemen onder je eigen voorwaarden, toe-eigening van de omgeving waarbinnen ervaringen gedeeld worden plaats. Anderzijds ontstaat er een gevoel van machteloosheid door de grootte van het medium en de afstand die er tussen de individu als persoon en de

gedeelde inhoud wordt gecreëerd door het de wereld in te sturen en er geen controle meer over te hebben wat anderen ermee doen.

- *Autoriteit versus onzekerheid*

Zoals hierboven al aangegeven, zijn de gevestigde kaders weggevallen en hebben ze plaatsgemaakt voor radicale twijfel. Aan de andere kant zorgen de nieuwe platforms ervoor dat er nieuwe kaders ontstaan waarbinnen narratieven zich kunnen ontwikkelen.

- *Gepersonaliseerd versus gestandaardiseerde ervaring*

Door globalisering ontstaat een individualisering van de identiteit, wat zich uit in personalisering van de uitdrukkingen op het web. Op internet zijn er ook normerende kaders die de ervaring standaardiseren. Dit uit zich in de verschillende platforms al direct, namelijk door het feit dat het een platform is, het is een omgeving met bepaalde kenmerken waarbinnen je je kunt uiten, maar niet alles zelf kunt bepalen.

Naast een veranderende omgeving, gaat globalisering ook in veel gevallen een toename van de massaliteit van dingen gepaard. Doordat men zich tot een groter wordende omgeving moet gaan verhouden, wordt het – zoals hierboven al aangegeven – ook steeds belangrijker dat de individu niet verdwijnt binnen deze massa. Hierdoor komt de functionaliteit van zelfpresentatie van bovenstaande platforms goed tot zijn recht. Men plaatst de best, leukst of mooist mogelijke berichten, foto's en andere vormen van uitingen, in hoop dat men opgemerkt wordt, dat de inhoud 'geliked' wordt en men opvalt binnen de grote stroom aan berichten op elk platform, daarbij vaak positief bijdragend aan het zelfbeeld en -vertrouwen. In deze zin hebben anderen invloed op omdat we ons verhaal zo vormgeven dat het meer geaccepteerd zal worden. Met deze zelfpresentatie is men dus uit op bevestiging en bewondering, goedkeuring.

Het probleem hiermee is zich echter geleidelijk aan het tonen: het wordt steeds duidelijker dat men alleen leuke en positieve dingen meldt en dat simpele dingen als foto's dusdanig bewerkt of geënceneerd zijn dat het lastig wordt te zien wat gekunsteld is en wat niet. In deze zin worden de verhalen geschreven voor en uit angst voor de reactie van de ander. Dit vormt een serieus probleem wanneer we de platforms waarop deze uitingen plaatsvinden zien als een nieuw kader voor de narratieve identiteit. Zoals al eerder besproken is een narratief namelijk altijd een subjectieve selectie van gebeurtenissen, en wordt er een fictie van gemaakt door verbanden te leggen en samenhangen te creëren die er in werkelijkheid niet waren. Wat echter op de platforms gebeurt wanneer zelfpresentatie gepaard gaat met kunstelen, is dat de input voor de fictie niet langer compleet waar is. Indien de uiting vervolgens weer wordt geïnternaliseerd is het maar de vraag of dit voordelig uitpakt voor de individu, aangezien alle nieuwe ervaringen tegen het licht van het bestaande narratief worden gehouden. Wanneer dat bestaande narratief een (te) positieve afspiegeling is van iemands leven, en nieuwe input strookt hier niet mee omdat de voorgaande input er al niet mee strookte, blijft de dreiging van het heterogene – in de woorden van Ricoeur – niet slechts een dreiging, maar iets dat keer op keer toeslaat.

Naast de enscenering en het gekunstel, zijn platforms als deze ook problematisch in het opzicht van dat de individuele gebruikers er nooit een afspiegeling van hun hele leven zullen delen. Als we het bijvoorbeeld hebben over de twijfel die in dit tijdperk zo alomtegenwoordig is, waar is deze dan te vinden op de Facebookprofielen? Vanwege de presentatiedrang worden

zwakten zelden tot nooit gedeeld met het grotere publiek dat bestaat uit vrienden en volgers. Wellicht is dit niet verbazend, omdat de platforms geen perfecte vervanging hoeven te zijn van iets dat voorheen als dagboek werd gezien. Aan de andere kant is het wel een probleem wanneer de platforms het primaire podium zijn voor de huidige generatie wanneer het aankomt op het delen van en reflecteren op hun gevoelens en belevenissen. Het gevaar bestaat dat er een zeer eenzijdig – alhoewel niet per se incorrect – zelfbeeld ontstaat dat wordt geïnternaliseerd.

Los van de inhoud van de boodschappen, zorgt de vorm waarin wordt gecommuniceerd ook voor een verandering van de inhoud van het verhaal dat de individu over zichzelf vertelt. Ten eerste zorgt de verengelsing op de verschillende platforms ervoor dat zaken die in de moedertaal heel genuanceerd weer konden worden gegeven, vaak ten minste gedeeltelijk verloren gaan in translation. Daarnaast is het zo dat een beperkt aantal woorden, zoals dat op Twitter het geval is, ervoor zorgt dat er soms zeer ongenueanceerde boodschappen worden gedeeld, waardoor niet de hele beleving kan worden gevat. De vraag die hierbij kan worden gesteld is in hoeverre de manier waarop je jezelf ziet verandert wanneer je een nieuwe, veranderende manier van uitdrukken gebruikt. Dit vormt een brug naar de volgende kwestie, namelijk dat van de lineaire structuur van het narratief. Binnen de literatuur, welke de basis vormt voor het kader waarbinnen de narratieve identiteit zichzelf kan ontwikkelen, is er heel duidelijk een begin en een eind, en er wordt een plot gemaakt dat hier binnen past. Gepaard met de nieuwe platforms gaat echter een nieuw kader, waarbinnen het helemaal niet meer duidelijk is waar het begin en het eind is. Op Facebook, bijvoorbeeld, heb je wel een tijdlijn, maar dat is louter chronologisch en zijn slechts momenten. Het zijn geen afgeronde verhalen. Sterker nog, en dat brengt ons op het volgende gevolg, het is niet eens één afgerond verhaal. In Ricoeur's notie van de narratieve identiteit identificeert een individu zich met één verhaal, wat gezien kan worden als zijn/haar 'levensverhaal' *for the time being*, totdat de heterogeniteit toeslaat en het narratief aangepast moet worden naar een nieuw levensverhaal. Welk deel van dit verhaal en in welke vorm dit verhaal wordt verteld zal echter afhangen van de context, waardoor er verschillende verhalen zijn die de individu vertelt. Door de digitalisering en fragmentatie van het bestaan hebben we echter nog meerdere plekken en contexten waarbinnen we verhalen van onszelf neerzetten. In de moderne tijd is het hierdoor zo dat er niet slechts één of enkele, maar steeds meer gefragmenteerde verhalen zijn die een deel van het bestaan van de individu beschrijven. Binnen verschillende contexten gelden andere verhalen, en door het toenemend aantal contexten neemt ook het aantal verhalen toe.

Een hieraan gerelateerd onderwerp is hoe deze platforms de bestaande ruimte om over het zelf na te denken inperken. David Brooks schrijft hierover in zijn boek *The road to character* (2015) dat deze vermeerdering en versnelling van communicatie ervoor zorgt dat het lastiger wordt om eens goed naar het zelf te luisteren. Hier wordt weinig tijd voor genomen voordat van alles wordt gedeeld. Zoals de onmiddellijke behoeftevervoldoening bestaat bij materiële goederen, wordt ook de uitingsbehoefte naar voren verschoven, zonder de tijd te nemen om erbij stil te staan. Daarnaast zorgen sociale media er ook voor dat een individu de berichten die hij ziet ook dusdanig kan vormgeven dat alleen de eigen opvattingen en interesses worden weergegeven - een ieder omringt zich met gelijkgestemden, wat voor een afname aan zelfreflectie zorgt. Ten slotte zorgen dergelijke platforms er in combinatie met onze onverzadigbare zucht naar goedkeuring voor dat we in een extreem concurrerende positie met anderen belanden om maar aandacht en goedkeuring te krijgen. Hierdoor wordt een ieder getraind in het zichzelf verkopen,

zichzelf als een merk neer te zetten, door de boodschap zo aantrekkelijk mogelijk in te pakken, en jezelf van je (wat je denkt) beste kant te laten zien. Zeker wanneer het gaat om professionele media als LinkedIn, zorgt het ervoor dat de eigen prestaties bijzonder in het licht worden gezet. Uiteindelijk worden deze successen en de succesvolle 'broadcasting' ervan bepalend voor de waardering van het zelf, in plaats van de zaken die niet direct zichtbaar en massaal deelbaar zijn, zoals zaken die meer met ontwikkeling op het persoonlijk vlak te maken hebben.

Tot slot, de veranderde rol van de ander. De ander, die zo expliciet aanwezig is in al de besproken sociale platforms, juist omdat deze zonder 'anderen' geen bestaansrecht zouden hebben. De rol van de ander wordt hierdoor ook anders, want op jouw Facebookpagina is de ander wel heel duidelijk aanwezig. In een dagboek kwamen anderen ook voor, maar ze schrijven niet mee, terwijl dit op de genoemde platforms juist wel gebeurt, de openheid maakt er deel van uit. In zekere zin kan dus gezegd worden dat de focus verschuift van de vragen 'Wie ben ik?' en 'Wie wil ik zijn?' naar 'Hoe wil ik gezien worden?' – de focus op zelfpresentatie. Bij elk bericht dat gedeeld wordt, wordt altijd de ander in gedachten gehouden. Of het nu vrienden zijn, of mogelijke werkgevers, de expressie wordt zo gevormd dat het niet alleen een deel van de individu uitdrukt, maar liever nog in de smaak zal vallen bij het publiek. Dit is te meer van belang omdat de ander ook kan reageren op jouw verhaal, en op deze manier het geuite verhaal zelfs een andere wending kan geven. Wat hierdoor gebeurt is dat men een reflectieve houding ten opzichte van zichzelf in gaat nemen. Er wordt iets gepresenteerd aan de ander, wat je dwingt om jezelf op een bepaalde manier te positioneren.

Teruggrijpend op de theorie over narratieve identiteit en de ander, kunnen we binnen het gebruik van de nieuwe platforms een trend waarnemen van een beeld waarin de ander een generieke ander is, naar een situatie waarin de ander heel specifieke en expliciet aanwezige andere personen zijn. Waar voorheen het verhaal werd uitgedrukt, geëxternaliseerd, 'ander' gemaakt, om het zelf beter te begrijpen en aan 'anderen' te vertellen, worden de verhalen die gecreëerd worden nu bij het maken al bestemd voor specifieke anderen. Het publiek is op de verschillende platforms bij voorbaat al bepaald, en met hun meningen en reacties in gedachten wordt de selectie van levenselementen gemaakt.

3.2.2 Ludificering

De ludificering van de samenleving omschrijft de ontwikkeling dat een toenemend gedeelte van het leven wordt geleefd als ware het een spel, met bepaalde regels, waarin de anderen als tegenstanders worden gezien, en dat vooral gewonnen moet worden. Deze constatering van ludificering is gebaseerd op de al in de jaren vijftig geformuleerde notie van Johan Huizinga's *homo ludens*, de spelende mens. Volgens hem is de mens die speelt constitutief voor cultuur. Maar wat is dat spel dan? Huizinga verwoordt het als volgt:

“een vrije handeling, die als ‘niet gemeend’ en buiten het gewone leven staande bewust is, die niettemin den speler geheel in beslag kan nemen, waaraan geen direct materieel belang verbonden is, of nut verworven wordt, die zich binnen een opzettelijk bepaalde tijd en ruimte voltrekt, die naar bepaalde regels ordelijk verloopt, en gemeenschapsverbanden in het leven roept, die zich gaarne met geheim omringen of door vermomming als anders dan de gewone wereld accentueren.” (1955, blz. 51)

Het kenmerkende aan het spel is dus dat de individu weet dat het los staat van de realiteit, van het echte leven. Het is ‘doen alsof’, een tijdelijk buiten de ‘normale’ wereld van directe behoeftebevrediging stappen. Het spel verder staat buiten de dagelijkse realiteit doordat het afgebakend is wat betreft tijd en plaats, en is iets dat, eenmaal afgelopen, telkens weer kan worden herhaald. Ook schept het spel orde, in een anders onordelijke wereld, door de duidelijke regels. Het is ook hierdoor dat de esthetische ervaring in het spel mogelijk is, namelijk door de volmaakte orde die in het spel wordt gevonden. Het spel stelt verder de speler ook op de proef, door hem iets te laten proberen, waardoor een soort spanning wordt gecreëerd. Daarnaast is het ook iets leuks om te doen, de individu ontleent er plezier aan, omdat het niet echt is en ook niet alles absorberend. Ten slotte brengt het spel een gevoel van gemeenschap voort doordat men het spel samen speelt.

Dit spel wordt door ieder mens toegepast en is volgens Huizinga een kenmerkende functie voor het levend wezen. De spelende mens (*homo ludens*) leert zichzelf door middel van het spel kennen. In een relatief veilige omgeving worden bepaalde situaties gespeeld en gedrag uitgetoet. De mens uit zich in het spel, en vindt er een afgebakende ontsnapping aan de realiteit. Spel staat voor Huizinga tegenover ernst. Toch kan men het spel met ernst spelen, terwijl men op de achtergrond weet dat het een spel is. De stemming waarin men verkeert wanneer men in het spel zit, is dan ook een onstabiele, aangezien men door een kleine afwijking van de regels van het spel weer in de realiteit kan belanden. Het is wanneer men vergeet dat men aan het spelen is, en het spel toch met ernst speelt, dat de spelwereld de realiteit wordt. Hierin schuilt dan ook het gevaar, waar later verder op in zal worden gegaan.

Huizinga onderscheidt twee typen spel die een constituerende functie hebben voor cultuur, namelijk de gewijde handeling, die met ernst wordt uitgevoerd maar toch alle kenmerken van het spel heeft, en de wedkamp, een concurrentie-georiënteerd spel. Bij het spel als wedkamp gaat het om iets, namelijk om dat het spel is gelukt, is uitgespeeld. Het gaat bij uitstek, zoals het spel bedoeld is, niet om materiële waarde, maar wel om iets. Wanneer men tegen anderen speelt, gaat het zelfs om het winnen, om de ander af te troeven met de vaardigheid die

bepalend is voor het spelsucces. Aan het winnen kan vervolgens prestige en eer worden gekoppeld, toegekend door de ander en ook door de toeschouwers. Wanneer dit van tevoren is bepaald, kan er ook een materiële beloning tegenover het winnen staan, zoals een beker bij een kampioenschap. Het is dit tweede type spel, de wedkamp, dat tegenwoordig een groot deel van de dagelijkse activiteiten en prestatiedrang lijkt te bepalen, terwijl de rol van rituelen steeds meer op de achtergrond is geraakt.

Huizinga stelt in zijn analyse van de rol van spel binnen de cultuur in de jaren vijftig, dat het spel, in de vorm van sport, een steeds groter scala aan activiteiten binnen zijn domein heeft getrokken. Daar waar de sport eerst slechts af en toe werd beoefend, is er nu een compleet georganiseerde structuur omheen gebouwd. Hiertoe merkt Huizinga op, dat het spel met een toenemende ernst wordt gespeeld. Deze ontwikkeling zorgt ervoor dat het wezen van het spel gaandeweg aan kracht inboet in de scheppende functie voor cultuur voor de spelende, proberende, zich vermakende, mens. *“De speelstemming is er min of meer uit geweken”*, om met Huizinga te spreken (1955, blz. 230).

Een belangrijke ontwikkeling die Huizinga ziet voor het spel(on)begrip in zijn tijd is van technologische aard. Hij merkt op dat de combinatie van technologische ontwikkelingen, meer en meer communicatie tussen mensen mogelijk makend, en commercialisering ervoor zorgt dat concurrentie en competitie in de hand wordt gewerkt. Hij wijst hier op elkaar aftroevende bedrijven, maar ook gestimuleerde prestatiegerichtheid binnen bedrijven door invoering van het spelelement. Hiermee wordt de ernst, namelijk de bedrijfsvoering, spel gemaakt.

Sinds Huizinga's publicatie is technologisering van de maatschappij van steeds grotere omvang geworden, en is de techniek niet alleen bepalend voor hoe het spel gespeeld wordt, maar als zodanig ook van invloed op het zelfbegrip van de individuele mens. In tegenstelling tot de door Huizinga gewekte suggestie dat spel en techniek niet met elkaar te verenigen zijn, stellen Frissen et al. in het boek *Playful identities* (2015) juist dat technologisering een ludificering, een verspeeling, met zich meebrengt.

Nieuwe, doorgaans digitale, media nodigen sterk uit tot speels gedrag door de manier waarop zij worden ingezet. Het is geen dwingend karakter, maar door de vormgeving wordt speelsheid gestimuleerd. De hieruit voortkomende eigenschappen van media zijn bepalend voor de manier van ludificering. Hier worden er vier van onderscheiden, multimedialiteit, virtualiteit, interactiviteit, en connectiviteit. *Multimedialiteit* verwijst naar zowel het feit dat de media verschillende uitingvormen hebben, in de vorm van text, geluid, etc., als dat de achterliggende code van de gedeelde inhoud gemakkelijk kan worden verspreid. *Virtualiteit* heeft betrekking op de nieuwe ervaringen en ruimten waar we in op kunnen gaan door de digitale media, als tegenhanger van de *realiteit*. *Interactiviteit* heeft te maken met de mogelijkheid tot deelname aan het medium, niet alleen door mee te denken, maar ook daadwerkelijk mee te doen en invloed uit te oefenen op wat er in het medium plaatsvindt. *Connectiviteit* heeft ten slotte te maken met het gemeenschapsbouwend potentieel van de digitale media, zoals gezien dan worden in de verschillende platforms die besproken zijn in voorgaande sectie.

Frissen et al. merken op dat, om deze ludificering te faciliteren binnen het identiteitsbegrip, de notie van narratieve identiteit van Ricoeur een zekere aanvulling behoeft met een ludieke identiteit. Ricoeurs aanpak gaat uit van lineaire verhalen, die compleet en afgerond zijn, en slechts via één, en een redelijk serieus, medium worden gedeeld, zoals bijvoorbeeld de roman. In het tijdperk van ludieke technologieën worden de identiteitsvormende ‘verhalen’ echter op een minder afgeronde, meer diverse, en frivole manier benaderd. De klassieke narratieven maken in identiteitsvorming steeds meer plaats voor identiteitsvorming door middel van ludieke technologieën. Het is deze ludieke component van identiteit die volgens Frissen et al. een plaats behoeft in de theorie narrative identiteit, als aanpassing aan de verregaande technologisering van deze tijd.

De drietrapsraket die door Ricoeur wordt beschreven als constitutief voor identiteit, is ook bepalend voor de opname van een ludiek component in de identiteitsbepaling in een tijdperk van speelse technologieën en vermedialisering. *Spel 1* houdt dan ons begrip van het feit dat onze geleefde ervaringen speelse zijn, dat het leven een ludieke preconfiguratie heeft. *Spel 2* is vervolgens de uiting van dit begrip, wanneer de spelers deelnemen aan speelse activiteiten, bijvoorbeeld via digitale media. *Spel 3* is dan de fase waarin de speler zichzelf begrijpt via zijn uitdrukkingen, en de structuur en inhoud van die uitdrukkingen internaliseert.

Waar de narratieve identiteit voorheen al grotendeels werd bepaald in samenwerking met de externe wereld in de fase van expressie en internalisatie, hebben ontwikkelingen als globalisering, en technologische vooruitgang er toenemend aan bijgedragen dat het zelf niet alleen in samenspel met de omgeving wordt geconstrueerd, maar ook steeds meer ten prooi valt aan de logica van het externe, iets wat door Huizinga hieronder als propaganda zou kunnen worden bestempeld. Steeds meer wordt deelgenomen aan speelse technologieën, waarvan de spelers zelf de spelregels niet bepalen, maar er wel aan meedoen, en er ook door worden bepaald. Een toenemende deelname aan media die uitnodigen tot speels gedrag, zorgt voor een toenemende bepaling van de identiteit door ludieke componenten. Kenneth Gergen (2015) bespreekt deze toenemende relationaliteit van de context waarbinnen de individu zichzelf begrijpt wanneer de speelsheid door technologisering toeneemt. Met het wegvallen van tradities die het speelveld beperken, en een afgenomen focus op het in zichzelf zoeken van de identiteit, ziet het individu in dat het slechts in het spel is dat het zelf continu wordt vormgegeven.

Het gevaar dat door Frissen et al. dan ook bij *spel 3* wordt gesignaleerd, is dat het onderscheid tussen virtueel en reëel vervaagt. Het verschil tussen spel en werkelijkheid steeds lastiger te onderscheiden wordt vanwege de effecten die de spelelementen hebben in deze werkelijkheid. Daarnaast wordt door de ander, die bij de narratieve identiteit al een grote rol speelt, bij de ludieke identiteit een veel meer tastbare rol gaat spelen via de interactiviteit en connectiviteit van de media die we gebruiken.

De reeds hierboven genoemde constatering van Huizinga dat spel is verworden tot ernst in de sport, en ernst omsloeg in spel in bedrijfsprestaties, is het niet vreemd om de stap te zetten naar de ludificering binnen individueel succes als gevolg van verregaande individualisering, meritocratisering, en vooral, technologisering. Een dergelijke stap zet Huizinga ook al, wanneer hij het spelgehalte van zijn maatschappij analyseert. De plek die het spel in zijn tijd inneemt kan volgens hem in twee vormen worden gezien. Hij stelt dat het spel enerzijds als label wordt

gebruikt om de onderliggende ernstige bedoeling minder zichtbaar te maken. In dit geval heeft hij het over 'vals spel', want het gaat niet om het dat constitutief is voor cultuur. Anderzijds is het mogelijk dat het spel wordt verward met kinderachtigheid (*puerilisme*). Dit puerilisme vindt een oorzaak in de ontwikkeling van de technische mogelijkheden en communicatie in de maatschappij. Huizinga zegt hierover het volgende:

“Daaronder valt bijvoorbeeld de gemakkelijk bevredigde maar nooit verzadigde behoefte aan banale verstrooiing, de zucht tot grove sensatie, de lust aan massavertoon. [...] Een aantal eigenschappen, die psychologisch dieper geworteld liggen [...] zijn het ontbreken van het gevoel voor humor, het warmlopen op een woord, de verregaande ergdenkenheid en onverdraagzaamheid tegenover nietgroepsgeenoten, de mateloze overdrijving in lof en blaam, de toegankelijkheid voor elke illusie die de eigenliefde of het beroepsbesef vleit.” (1955, blz. 237)

De eerste mogelijkheid die Huizinga bespreekt zorgt er dus voor dat de ernst door de spelvorm wordt verborgen, terwijl de tweede mogelijkheid ervoor zorgt dat het spel met zeer grote ernst wordt gespeeld, en dusdanig dat het zeer reële gevolgen heeft. Men zet zich af tegen degenen die geen onderdeel van de eigen groep uitmaken, en vanwege het gebrek aan besef van het spelelement, voert de ernst de boventoon. Voor dit laatste draagt hij verschillende oorzaken aan, waaronder het wegvallen van morele standaarden en toenemende bepaaldheid door techniek. Hij merkt op dat in de moderne cultuur nog weinig sprake is van spel als constitutief element. Daar waar het spel nog wel wordt waargenomen, blijkt sprake te zijn van vals spel, spel om de onderliggende ernst te verbergen. In het maatschappelijk leven rond de helft van de vorige eeuw wordt het spel steeds meer een wedloop, waarvan de spelelementen steeds minder te onderscheiden zijn.

“Het moet niet de valsche schijn zijn, waarachter een toeleg om door opzettelijk aangekweekte spelvormen bepaalde doeleinden te verwezenlijken zich maskeert. Het echte spel sluit alle propaganda uit. Het heeft zijn doel in zich zelf. [...] De hedendaagsche propaganda, die elk levensveld in beslag wil nemen, werkt met de middelen tot hysterische massareacties, en is daarom, ook waar zij spelvormen aanneemt, niet als een moderne uiting van den spelgeest te aanvaarden, maar slechts als de vervalsching daarvan.” (1955, blz. 244)

Binnen de hedendaagse ludificering wordt het grootste spel gespeeld door met elkaar wedijverende individuen in een race naar de top, naar erkenning voor prestaties, en algemeen maatschappelijk succes. Enerzijds zijn de promotierondes die in bedrijven worden aangewend een verschijnsel gelijkend aan de eerste mogelijkheid die Huizinga schetst, namelijk dat een spellaag over de ernst wordt gelegd. Anderzijds lijkt het spel van het ontwikkelen van zichzelf in de werksituatie dusdanig te worden doorgedreven dat een soort gekte ontstaat waarbij gelijkgezinden een groep vormen en zich steeds verder afzetten tegen degenen die de wenselijke eigenschappen niet hebben en niet aan het spel meedoen.

Terugkerend naar Frissen et al., wordt gesteld dat de postmoderne identiteit vier basisdimensies heeft. Tijdens onze dagelijkse activiteiten zijn we namelijk altijd op zoek naar een spelelement. Om welke dimensie het gaat, is afhankelijk van welke vorm van spel de overhand heeft.

De competitieve dimensie maakt van elk aspect van het leven een spel met winnaars en verliezers. De simulatiedimensie kan worden gevonden in het geven van een optreden naar de buitenwereld. De aleatorische dimensie - *alea* is Latijn voor dobbelsteen, maar meer algemeen voor onzekerheid en risico - is de dimensie van risico's en spelingen van het lot die de loop van het leven bepalen. Ten slotte heeft de *vertigo* dimensie te maken met het zoeken naar spanning, naar zaken die je 'duizelen'. Deze vier dimensies kunnen terug worden gevonden in verschillende typen spel waaraan individuen deelnemen. In het overgrote deel van dagelijks handelen kan dit terug worden gevonden, waardoor spel juist meer, in plaats van minder zoals Huizinga zegt, onderdeel is geworden van het postmoderne leven.

Het is binnen deze vier dimensies van de postmoderne identiteit dat de individu dubbelzinnigheden tegenkomt ten aanzien van realiteit en spel. Men speelt bijvoorbeeld een rol, maar tegelijkertijd neemt men deze rol doodserieus. Hierdoor wordt het verschil tussen de rol spelen en de rol zijn lastig te onderscheiden. Ook de concurrentie die zij met elkaar aangaan is niet langer puur van speelse aard, wanneer deze haar weerslag vindt in de werkelijkheid in termen van financiële compensatie, promoties en aanzien. Daarnaast heeft de individu, zoals al eerder gezegd, enerzijds het idee dat het haar keus is om mee te doen met dit spel, maar anderzijds is het erg lastig om aan het spel te ontsnappen. Hierdoor ontstaat een dubbelheid van vrije keuze in de uitingen binnen het spel, en dwang wanneer men zich binnen de grenzen van het spel moet gedragen. Enerzijds bepalen wij ons gedrag binnen het spel, anderzijds worden bij ook bepaald door het spel. Ten slotte biedt het spel de mogelijkheid continu van rol te wisselen en onszelf hierdoor steeds anders te presenteren, maar aan de andere kant bestaat er een verlangen naar een meer vredige staat waarin het zelf tot rust kan komen en dan worden geëxploreerd. In deze zin gaat de toenemende aanwezigheid van het spel in het dagelijks leven met een toenemende onrust gepaard.

Een laatste, gerelateerd aspect dat een rol speelt bij de vormgeving van identiteit in het spel, is dat de de individu, welke altijd bepaald wordt in een relationele context, altijd afhankelijk is van het gedrag van anderen (Gergen, 2015). Dit is vooral in de competitieve dimensie een dubbelzinnige situatie, daar de ander nodig is om het spel te spelen, en de uitkomsten van het spel afhankelijk zijn van de handelingen van de ander, maar de aanwezigheid en handelingen van die ander er tegelijkertijd voor kunnen zorgen dat je 'verliest' in het spel. Binnen de context van onderwijs- en arbeidsprestaties brengt dit een bijzondere spanning met zich mee, aangezien degenen waarmee men zich omringt, tegelijkertijd het spel mogelijk, maar ook moeilijker maken. Het is deze spanning die in de huidige samenleving bijzonder sterk wordt gevoeld.

Voortbouwend op bovenstaand onderscheid van de verschillende dimensies vermeld ik hier graag Bernard Suits. Hij omschrijft in zijn boek *The grasshopper games, life and utopia* (1978) het verschil tussen *play* en *game*, wat je in het Nederlands zou kunnen vertalen als speelsheid en spel. Die speelsheid is het spel waar Huizinga op doelde, zonder regels of doel, behalve het spelen in zichzelf, en het zelf tijdens het spel verder te leren kennen en ontwikkelen. Het gaat

hier om spontaniteit en om het spelen zelf. Een spel (*game*), daarentegen, heeft wel regels, en heeft vaak een ander doel dan het spelen op zich. Binnen dit spel geldt echter nog steeds de speelse houding. Dit kunnen we koppelen aan Ricoeurs onderscheid tussen *ipse* en *idem*, waarbij *ipse* als aanstichter is van persoonlijke ontwikkeling spontaner en veranderlijker is, en *idem* een meer gefixeerde vorm heeft, waarbij de speelsheid wordt vastgelegd. *Ipse* kan dan aan de speelsheid worden gelinkt, terwijl bij *idem* meer de spelregels komen kijken. Hierbij kan fixatie in een bepaald type rol plaatsvinden. Dit kan bijvoorbeeld een functionele rol zijn, zoals Plessner (1985) het onderscheid maakt tussen functionele en meer persoonlijke rollen. Bij de individuele rollen is meer ruimte voor spontaniteit, want de rol van de individu geeft ruimte voor onvoorspelbare elementen. De functionele rol, daarentegen, geeft dit niet, omdat iemand in functie, bijvoorbeeld een bepaald beroep, nu juist voorspelbaar in plaats van veranderlijk moet zijn. De fixatie in *idem* zorgt ervoor dat het spel meer gestructureerd wordt, en de speelsheid meer aan banden wordt gelegd.

Er kan echter een situatie ontstaan waarbij instituties rondom het spel heen worden gebouwd, en het doel van het spel echt extern wordt. Het spel, waar toch al regels aan verbonden zijn, biedt de ruimte dat er instituties omheen worden gebouwd, waarmee dus het speelse element verdwijnt. In de hedendaagse sport, die voor topsporters tot carrière is geworden, is dit zeer duidelijk het geval, maar iets minder duidelijk kan dit worden teruggezien in de arbeidsomgeving. De race naar de top, behoefte aan erkenning, en promotierondes, getuigen ervan dat het competitie-element van het spel enorm is doorgetrokken. Bedrijven en promotiemechanismen vormen hier de instituties, en het spel is om zo goed mogelijk te presteren. De eerste stap die is gezet is dat het spelelement in de werkomgeving is geïntroduceerd, maar in de tweede stap schuilt het gevaar: het spelelement wordt zeer serieus genomen, en er wordt een harde sport van gemaakt.

Het probleem zit 'm in het feit dat we de speelsheid van het spel in toenemende mate als middel zijn gaan zien om tot een doel te komen, om hoger op te komen. Hierdoor neemt de ernst van het spel het over van de speelsheid van het spel. Dit noemt Huizinga vals spel. Het doel van het spel is het spel zelf, en niet hetgeen wat er tijdens het spel ontwikkeld wordt, wat het eindresultaat is. Wanneer je je richt op het doel van het spel, verdwijnt de nadruk op het speelse, en wordt het meer een *game*. En wanneer het speelse een *game* wordt, doen de noties van *wINNERS* en *losERS* hun intrede. Het spel wordt hierdoor ernstig, we verliezen onszelf erin, en we verliezen het begrip van het nut van het speelse, dat zo veel meer biedt dan de nadruk op het winnen van het spel.

Dit koppelend aan de vorming van identiteit, kan worden gesteld dat alle dimensies van identiteit eigenlijk rollen zijn die je speelt. Het probleem komt als die *idem* opeens *ipse* wordt, namelijk als iemand zich vereenzelvigd met zijn rol. Dit kan worden gekoppeld aan het onderscheid tussen *play* en *game*, namelijk de 'natuurlijke' speelsheid enerzijds en de focus op de regels anderzijds. We kunnen zeggen dat wanneer de speelsheid 'ernstig' wordt, de waarde van het spelen van de rol verloren gaat, en het spelen van de rol volgens de regels en met de motivatie van het extern doel de boventoon voeren. De ernst vervangt het spel. Daarin schuilt het kwaad volgens Ricoeur.

Hoofdstuk 4. Gevolgen voor identiteit

In het voorgaande hoofdstuk zijn verschillende maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste eeuwen, maar duidelijker de laatste decennia, besproken. Deze ontwikkelingen hebben, zowel afzonderlijk als gecombineerd, bepaalde effecten voor hoe de eigen identiteit wordt vormgegeven en hoe individuen zichzelf zien. De gevolgen van deze ontwikkelingen voor identiteit, hoewel al gedeeltelijk besproken in vorig hoofdstuk, zullen in dit hoofdstuk worden uiteengezet. Vervolgens zullen deze tegen normatief licht worden gehouden en worden beoordeeld. Dit oordeel vormt de basis voor het slothoofdstuk, waarin alternatieven zullen worden aangedragen om mogelijke negatieve gevolgen tegen te gaan.

4.1 Implicaties voor identiteitsbegrip

Door de hiervoor besproken maatschappelijke ontwikkelingen is de context van bepaling van identiteit, hetgeen waarnaar gekeken wordt als men zelfbegrip en zelfdefiniëring nastreeft, veranderd. Het voorgaande hoofdstuk heeft laten zien hoe deze ontwikkelingen hebben bijgedragen aan een verminderde bepaaldheid van identiteit door zaken die voorheen een groot deel van de identiteit opmaakten, en anderzijds is duidelijk geworden hoe prestatie- en succesgerelateerde aspecten steeds bepalender zijn geworden in de vormgeving en duiding van de eigen identiteit. Hieronder zal dit verder toe worden gelicht.

De moderniteit, en dan meer specifiek het laatmoderne tijdperk, wordt zoals vermeld gekenmerkt door het wegvallen van tradities, een toenemende globalisering, een grote mate van vrijheid, en een grote mate van reflexiviteit. Hierdoor moeten we ons steeds opnieuw verhouden tot onze omgeving, die continu verandert en groeit. Daarnaast zorgt de toegenomen vrijheid er, in combinatie met deze verandering voor, dat we gemakkelijk vervallen in een radicale twijfel, angst en onzekerheid.

Met de individualisering komt de focus steeds meer op de individu en de redelijkheid te liggen. Het vertrouwen op het eigen kunnen wordt hiermee aangewakkerd, zeker in onzekere tijden waarin tradities niet langer sturend zijn voor gedrag. Dit vertrouwen in het zelf in combinatie met de meritocratisering heeft ervoor gezorgd dat de individu invloed kan uitoefenen op zijn of haar status binnen de maatschappij. Samen met het toegenomen vertrouwen in het zelf, gaat een afgenomen vertrouwen in de anderen, zowel in de praktijk (er wordt minder op anderen gesteund), danwel in de belevingswereld in de zin van het hebben van vertrouwen in de ander. Er wordt minder een beroep gedaan op de ander, en de nadruk ligt op zelfredzaamheid, of in ieder geval de schijn ervan (de overheid neemt als verzorgingsstaat de rol van het kunnen vertrouwen op anderen over).

Dit hangt samen met de algemene effecten die meritocratisering heeft. Ten eerste wordt de nadruk gelegd op de autonome individu, die zijn levensloop zelf in de hand heeft. Door deze veronderstelde controle over het eigen leven, wordt de individu ook compleet verantwoordelijk voor wat hij van dit leven maakt. Daarnaast kan meritocratisering, de positie in de maatschappij op basis van verdiensten, niet plaatshebben zonder een vergelijking tussen individuen. Wil je individuen rangschikken op basis van verdiensten, moet je hen met elkaar vergelijken. Deze steeds vaker gemaakte en zwaardere wegende vergelijking met anderen zorgt voor een toegenomen druk op de individu om beter te presteren dan de anderen. Het gevolg hiervan is

een bewijsdrang, en een nadruk van de individu op het eigen presteren, omdat deze prestaties verstrekkende gevolgen hebben voor de positie binnen de maatschappij. Deze bewijsdrang en nadruk op de prestaties zorgt ervoor dat andere facetten van identiteit minder aandacht kunnen worden geschonken. Zeker de persoonlijke eigenschappen die je kwetsbaarder en zwakker maken in de race naar de top worden zo veel mogelijk weggestopt. In combinatie met een toegenomen onzekerheid die voortkomt uit de toegenomen mogelijkheden - *the sky is immers the limit* -, zorgt dit voor een vastklampen aan duidelijk waarneembare individuele prestaties. De eigenschappen die dan ook worden gewaardeerd zijn voornamelijk werkgerelateerd, zoals doorzettingsvermogen en zelfstandigheid, en welke leiden tot hard werken. Het idee van maakbaarheid speelt een rol in de mate van individuele verantwoordelijkheid die wordt erkend in het succesvol worden en het bepalen van de eigen levensloop. Hard werken wordt gezien als succesformule voor maatschappelijk prestige, en het gebrek aan aanzien wordt dus door de eigen persoon veroorzaakt. Je kúnt dus niet alleen wat doen, maar je móét het ook. Op het moment dat dit niet lukt, heb je dit verder enkel en alleen aan jezelf te wijten.

Individualisering en meritocratisering zorgen voor een noodzaak van het helder krijgen van die identiteit en het zichzelf profileren van de individu – niet alleen voor zichzelf of op sociaal vlak, maar ook op professioneel vlak, iets wat ook terug komt in de commodificering. Onder invloed van deze ontwikkeling wordt het zelf namelijk steeds meer gezien als een vermarktbaar product, een merk. De vermarktbaarheid, afgemeten aan de aandacht en het succes dat de individu vergaart, wordt bepalend voor de eigenwaarde. Het vermarkten van het zelf is *common practice* geworden, en heeft ervoor gezorgd dat individuen zichzelf als een samenraapsel van eigenschappen zien die in verschillende combinaties kunnen worden tentoongesteld om zo aantrekkelijk mogelijk te lijken, al naar gelang wat de context vereist. Enerzijds heeft dit tot gevolg dat de identiteit, die binnen verschillende contexten verschillende vormen aanneemt, een erg losse vorm aanneemt. Anderzijds zorgt het ervoor dat de eigenschappen die goed ‘verkopen’ vaker getoond en steeds verder ontwikkeld worden, terwijl de eigenschappen die niet zozeer bijdragen aan de vermarktbaarheid van het zelf, weinig aandacht krijgen. Zo is de kans groot dat alleen de werkgerelateerde eigenschappen aan bod komen, en niet de waarden die men in het persoonlijk leven gebruikt, wat resulteert in een eenzijdige weergave, en internalisering van deze eenzijdige weergave in de eigen identiteit.

Een hieraan gerelateerde ontwikkeling is de economisering die ervoor heeft gezorgd dat vooral het economisch nut van activiteiten, mensen en dingen telt. Onder invloed van deze ontwikkeling is het zelf steeds meer verworden tot een bonk menselijk kapitaal, dat zijn waarde ontleent aan in hoeverre het economisch nut oplevert. De talenten die voor dit nut kunnen zorgen worden dan ook als belangrijk gezien en er wordt moeite gedaan deze te ontwikkelen. Dit is dan ook leidend voor de activiteiten die de individu onderneemt, en de mate waarin dat menselijk kapitaal is ontwikkeld en voor nut zorgt is bepalend voor de eigenwaarde en het zelfbeeld.

Secularisering heeft bijgedragen aan het feit dat de christelijke waarden en eigenschappen die voorheen gewaardeerd werden op wankele poten zijn gaan staan. De absoluteheid van deze waarden is weggevallen, wat ruimte biedt voor andere, meer aardse waarden. Ontwikkelingen als economisering en commodificering hebben in deze luwte huisgehouden, en hebben ervoor gezorgd dat de nadruk steeds meer op nut, bruikbaarheid, en ook vooral vluchtigheid is gaan liggen. De individu die hogerop wil komen binnen de maatschappij zal zich dan ook naar deze marktgeörienteerde waarden moeten voegen, of zal niet erkend worden en

buiten de sociale ladder vallen. Daarnaast heeft het wegvallen van de kerkelijke gemeenschap ervoor gezorgd dat de individu een deel van zijn sociale context is verloren. Ook de met de kerkelijkheid gepaard gaande, vaak rustgevende en structurerende, rituelen zijn met de secularisering verdwenen. Hierdoor wordt de individu meer ruimte gegeven het leven zelf in te delen, terwijl tegelijkertijd ook de waarden waaraan je de dagelijkse activiteiten op correctheid kunt meten zijn weggefallen. Het resultaat is een grote vrijheid, en onzekerheid. Individualisering en secularisering hebben bijgedragen aan de afname van de gezinsgrootte over de laatste decennia heen. Deze combinatie zorgt ervoor dat er meer tijd en ruimte overblijft, voor zowel man als vrouw, om aan werkgerelateerde activiteiten te besteden. Hoewel beide meer tijd thuis met het gezin doorbrengen, wordt ook een groter gedeelte van die thuis doorgebrachte tijd besteed aan het nadenken over en het actief bezig zijn met werk. Ten slotte leidt het wegvallen van het geloof tot het wegvallen van het geloof in een hiernamaals, waardoor het aardse leven meer gewicht krijgt. Het wordt van belang hier en nu te presteren en hogerop te komen in de maatschappij, want de manier waarop je in dit leven leeft heeft geen consequenties voor een volgend leven.

De globalisering heeft eraan bijgedragen dat het gemeenschapsgevoel steeds meer afneemt, omdat de band met degenen in de buurt minder wordt. Daarnaast voelt de individu zich steeds meer een wereldburger in plaats van een inwoner van de eigen gemeente. Globalisering heeft er verder voor gezorgd dat men zich tegenover steeds meer anderen moet gaan verhouden. Het is niet alleen het eigen dorp waarbinnen men de sociale ladder kan beklimmen, nee, het is een heel land, of zelfs zo groot als een continent. In combinatie met technologisering en vermedialisering maakt dit steeds meer vergelijking met anderen mogelijk, wat ervoor heeft gezorgd dat de concurrentie om status steeds feller is geworden. Dit samen met meritocratie en gelijke kansen, zorgt ervoor dat men zich beter kan voorstellen dat ook hij de baan zou hebben die zijn succesvolle vriend heeft, waardoor de vergelijking met de ander veel directer kan worden gemaakt en een wedstrijd om erkenning en status ontstaat. Daarnaast versterken vermedialisering en digitalisering de individualisering en de effecten van globalisering op de manier waarop de identiteit wordt vormgegeven en geuit.

Voortbouwend op de vermedialisering, kan worden gesteld dat het toenemend gebruik van sociale media ervoor heeft gezorgd dat het zelf zeer selectief en overwegend positief wordt gepresenteerd naar de buitenwereld. In het fysieke dagelijks leven is dit vaak ook het geval, maar op sociale media lijkt dit nog veel sterker te gebeuren. Men speelt zeer duidelijk een rol, wanneer een bepaald beeld van de individu wordt neergezet via het medium. Daarnaast bieden deze media ook niet het format om een zeer genuanceerd beeld neer te zetten. Via de theorie van de narratieve identiteit van Ricoeur kan worden gesteld dat individuen het relatief eenzijdige beeld dat zij van zichzelf schetsen via deze media, vervolgens wordt geïnternaliseerd. De individu wordt door anderen op een bepaalde manier gezien, en de manier waarop de individu zichzelf neerzet is uiteindelijk ook bepalend voor het beeld dat zij van zichzelf krijgen. Daarnaast nodigen dergelijke media uit tot interactie. Enerzijds zorgt dit ervoor dat juist die beelden worden geschetst die de gunstigste reacties uitlokken, anderzijds zorgt dit er ook weer voor dat het risico op reacties, al zijn die dan vaak zeer oppervlakkig, groter wordt. Tezamen zorgt dit ervoor dat men voorzichtig is met wat men deelt, en vooral niet te veel zaken zal delen die tegen hen kunnen worden gebruikt, maar juist wel dingen die positieve feedback uitlokken. Deze strijd op aandacht op zich is niet zozeer van invloed op de identiteit, al zullen de effecten van aandacht op eigenwaarde waarschijnlijk positief zijn. Wat echter wel van belang is, is het

beeld dat via de media van de individu overblijft, en waar de individu zelf op terug kijkt. Veel van de media bieden namelijk een chronologisch overzicht van de geplaatste informatie, en schetsen zo een tijdlijn van het leven van de individu. Deze eenzijdige en zeer beperkte weergave wordt vervolgens, inclusief de reacties op deze berichten, geïnternaliseerd en wordt bepalend voor het beeld dat de individu van zichzelf heeft.

Ten aanzien van de ludificering hebben we tenslotte gezien dat het onderscheid tussen speelsheid en spel werd gemaakt, tussen *play* en *game*. Het probleem zit 'm echter in het feit dat we de speelsheid van het spel in toenemende mate als middel zijn gaan zien om tot een doel te komen, om hogerop te komen. Hierdoor neemt de ernst van het spel het over van de speelsheid van het spel. We verliezen onszelf erin, en we verliezen het begrip van het nut van het speelse, dat zo veel meer biedt dan de nadruk op het winnen van het spel. Het probleem komt als die *idem* opeens *ipse* wordt, namelijk als iemand zich vereenzelvigd met zijn rol als deelnemer van het spel. We kunnen zeggen dat wanneer de speelsheid 'ernstig' wordt, de waarde van het spelen van de rol verloren gaat, en het spelen van de rol volgens de regels en met de motivatie van het extern doel de boventoon voeren. De ernst vervangt het spel. We zien gebeuren dat het spel in carrière te serieus wordt genomen, het spel wordt alles-absorberend, en valt samen met het leven op zich. Hierdoor blijft er minder plek over voor de individu om al spelend wijzer te worden, want het wordt direct als ernst gezien. Daarnaast zorgt de omvorming van het gehele leven tot ernstig spel ervoor dat er steeds meer een gevoel ontstaat dat de individu het moet opnemen tegen de rest van de wereld, omdat de anderen als 'tegenstanders', als concurrentie worden gezien. Zeker aangezien het spel zeer reële gevolgen heeft in termen van baanzekerheid en loon. De rol die je speelt in het spel wordt steeds meer de echte jij. De individu valt op en duur samen met de rol, wat nu juist is waarin het gevaar schuilt. Anderzijds wordt op andere vlakken van het leven het spel ook ingezet ter ontspanning. Dit lijkt een vorm van escapisme te zijn, waarbij de stress van het dagelijks leven - d.w.z. de stress van het werk, dat een ernstig geworden spel is - wordt weggewerkt met behulp van weinig inspirerende online spelletjes.

4.2 Normatieve beoordeling

Zoals eerder al benoemd, is identiteit inmiddels zoets gaan betekenen als de basis voor eigenwaarde. Waar voorheen identiteit veel meer gebaseerd was op onveranderlijke, vaak bij geboorte bepaalde persoonlijke eigenschappen, zijn zaken die binnen de persoonlijke invloedssfeer liggen meer bepalend voor identiteit geworden. Deze veranderde opvatting van identiteit, en hiermee een veranderde focus op zaken die de persoonlijke identiteit vormgeven, zijn dan ook aan het licht gekomen in het afgelopen hoofdstuk. In onderstaande zal deze veranderde opvatting de maat worden genomen aan de hand van een aantal waarden die ik van belang acht in het kader van identiteit en eigenwaarde. Ten eerste zal het utilisme worden besproken, vervolgens het spel, ontwikkeling en veranderlijkheid, en, ten slotte, het egoïsme en de nadruk op het zelf.

4.2.1 Naar een pluralistisch utilisme

De beoordeling van een individu op basis van zijn of haar verdiensten getuigt van een consequentialistisch, utilistisch waardensysteem. Hier is op zich niets mis mee, aangezien tastbare uitingen en resultaten van handelen de meest concrete basis vormen om oordelen op te baseren. Het is mijns inziens ook grotendeels op basis van de door inspanning behaalde resultaten dat men een conclusie over het zelf trekt, en het is vaak in de zichtbare uitingen dat men de basis vindt voor het op waarde schatten van anderen.

Het lijkt er echter op dat het type aspecten van de individu waar de nadruk op wordt gelegd vrij eenzijdig is, namelijk vooral op arbeid en materieel succes. De persoonlijke identiteit, de eigenwaarde, wordt zo voor een groot deel bepaald door werkgerelateerd succes en erkenning binnen de maatschappij. Dit versterkt elkaar, aangezien erkenning de basis is voor meer erkenning. Deze nadruk op materiële utilitaristische waarden en het eenzijdig mensbeeld dat eruit resulteert is het gevolg van de verzwakking van de gevestigde christelijke waarden. De consequentie is dat slechts de eigenschappen die dergelijk nut bieden met bewondering worden beloond. Dit zorgt ervoor dat de eigenschappen die niet direct bijdragen aan economische welvaart, maar wel degelijk van belang zijn voor het welzijn, onderbelicht raken. Daarnaast is een gevolg dat de nut opleverende eigenschappen steeds beter ontwikkeld worden, om meer goedkeuring te vergaren. Zaken die niet als nuttig worden ervaren, worden dan ook niet gecultiveerd of beloond.

Het is in deze beperkte visie van nut dat mijns inziens het probleem ligt. Ik zou dan ook voor een meer pluralistische vorm van utilisme willen pleiten, zoals ook G.E. Moore doet. Hij gaat namelijk in zijn *Ethics* (1912) op eenzelfde manier tegen het uniforme idee van plezier als enige maatstaf van intrinsieke waarde in:

“Is it true that one whole will be intrinsically better than another, whenever and only when it contains more pleasure, no matter what the two may be like in other respects? It seems to me almost impossible that any one, who fully realises the consequences of such a view, can possibly hold that it is true. It involves our saying, for instance, that a world in which absolutely nothing except pleasure existed—no knowledge, no love, no enjoyment of beauty, no moral qualities—must yet be intrinsically better—better worth creating—provided only the total quantity of pleasure in it were the least bit greater, than

one in which all these things existed as well as pleasure. It involves our saying that, even if the total quantity of pleasure in each was exactly equal, yet the fact that all the beings in the one possessed in addition knowledge of many different kinds and a full appreciation of all that was beautiful or worthy of love in their world, whereas none of the beings in the other possessed any of these things, would give us no reason whatever for preferring the former to the latter. It involves our saying that, for instance, the state of mind of a drunkard, when he is intensely pleased with breaking crockery, is just as valuable, in itself—just as well worth having, as that of a man who is fully realising all that is exquisite in the tragedy of King Lear, provided only the mere quantity of pleasure in both cases is the same. Such instances might be multiplied indefinitely, and it seems to me that they constitute a reductio ad absurdum of the view that intrinsic value is always in proportion to quantity of pleasure. Of course [...] the question is quite incapable of proof either way. And if anybody, after clearly considering the issue, does come to the conclusion that no one kind of enjoyment is ever intrinsically better than another, provided only that the pleasure in both is equally intense, and that, if we could get as much pleasure in the world, without needing to have any knowledge, or any moral qualities, or any sense of beauty, as we can get with them, then all these things would be entirely superfluous, there is no way of proving that he is wrong. But it seems to me almost impossible that anybody, who does really get the question clear, should take such a view; and, if anybody were to, I think it is self-evident that he would be wrong.” (hoofdstuk 7, paragraaf 11)

Moore zet zich hierin af tegen een eenzijdige opvatting van waarde, en pleit ervoor om andere zaken dan louter plezier als maatstaf te nemen voor de intrinsieke waarde van zaken. Via eenzelfde logica kan worden gesteld dat een waardering gebaseerd op economisch nut eveneens een te arme blik van waarde met zich mee zou brengen. De waarde van een individu en zijn handelen wordt namelijk niet volledig bepaald door zijn economisch nut, door zijn succes op de werkplek. Er zijn andere aspecten van de individu die intrinsiek waardevol zijn, zonder dat die direct economisch nut opleveren. Ook deze aspecten verdienen het om ontwikkeld te worden.

Met een nadruk op en waardering van bepaalde aspecten van de individu, met name die die economisch nut opleveren, worden andere facetten bij voorbaat uitgesloten van cultivering. De mate waarin iemand zijn naasten steunt, bijdraagt aan een meer rechtvaardige samenleving, of bijdraagt aan het plezier van anderen wordt blijft hier namelijk volledig buiten beschouwing, terwijl dit toch ook wel zaken zijn waar door inspanning en aandacht resultaten worden gehaald, waar plezier aan wordt beleefd en wat op individueel of samenlevingsniveau voordeel biedt. Een overdreven nadruk als binnen de prestatie maatschappij op een of enkele aspecten van het mens-zijn en van de individuele kwaliteiten doet naar mijn mening dan geen recht aan de capaciteiten van de individu, en beperkt de ontwikkeling van de maatschappij als geheel.

4.2.2 Veranderlijkheid van identiteit

Een tweede aspect dat ik graag wil onderscheiden op basis van de door de eerder beschreven ontwikkelingen en effecten heeft te maken met spel, ontwikkeling en veranderlijkheid. Zoals al door Huizinga gesteld, ontwikkelt de mens zich in het spel. Ook Ricoeurs rollentheorie raakt hieraan, aangezien het uitproberen van rollen en het wisselen van rollen ervoor zorgt dat het

karakter en de persoonlijkheid wordt ontwikkeld en continu in beweging is. Dit spel is iets wezenlijks voor de mens. Het is namelijk in het spel dat de vrijheid van de mens ontstaat, en hij zijn menszijn verwezenlijkt. Over dit laatste schrijft Schiller (1794) het volgende in zijn vijftiende brief over de esthetische opvoeding van de mens:

"[...] der Mensch spielt nur, wo er in voller Bedeutung des Worts Mensch ist, und er ist nur da ganz Mensch, wo er spielt." (hoofdstuk 3, brief 15)

Het spel moet de mens in een staat van vrijheid brengen, door de kaders die het in de vorm van spelregels biedt. De huidige situatie, waarbij het spelkarakter van het werkgerelateerde dagelijks leven steeds verder toe is genomen, is echter zo dat men beknelt is geraakt in het spel van de race naar de top. Men speelt de rollen die met het spel gepaard gaan steeds ferventer en neemt het spel steeds serieuzer. Men bevindt zich in een positie waarin het spel niet meer als spel maar als zeer harde werkelijkheid met werkelijke gevolgen wordt ervaren. De speelsheid is verloren geraakt, en het spel is verworden tot wat Huizinga 'vals spel' zou noemen. Dit spel is geen omgeving waarin men vrijheid vindt, maar juist bepaaldheid, en een afname van de autonomie. Wat er hierdoor gebeurt is namelijk dat men zich als het ware verliest in dit spel, wat in de meeste gevallen de concurrentiestrijd is, en samen begint te vallen met de rol die wordt gespeeld. Het 'eigen' doel, en het 'eigen' leven raken uit het zicht, en men schikt zich naar wat de rol van de individu vraagt. De identiteit wordt op die manier gefixeerd, men herhaalt zich continu, volgens dezelfde regeltjes. De vermeende toegenomen autonomie door de modernisering wordt hierdoor weer gedeeltelijk teniet gedaan, want de individu raakt ongemerkt in beknellende omstandigheden verstrikt, en gaat mee met de stroom, met de race naar de top. In het hoofdstuk *Of individuality, as one of the elements of well-being* van zijn boek *On liberty* (1859) stelt J.S. Mill het volgende:

"He who lets the world, or his own portion of it, choose his plan of life for him, has no need for any other faculty than the ape-like one of imitation. He who chooses his plan for himself, employs all his faculties. He must use observation to see, reasoning and judgment to foresee, activity to gather materials for decision, discrimination to decide, and when he has decided, firmness and self-control to hold to his deliberate decision. And these qualities he requires and exercises exactly in proportion as the part of his conduct which he determines according to his own judgment and feelings is a large one. It is possible that he might be guided in some good path, and kept out of harm's way, without any of these things. But what will be his comparative worth as a human being? It really is of importance, not only what men do, but also what manner of men they are that do it." (blz. 124)

De individualiteit en autonomie die Mill hier beschrijft is essentieel voor het menszijn en van groot belang voor de individu om zijn eigen levensloop te bepalen, zich niet te laten vastpinnen door invloeden van buitenaf, en zelf te bepalen wat hij zelf goed acht om te doen. Deze autonomie wordt in de race naar de top teniet gedaan, omdat de individu zich van buitenaf laat bepalen. De druk vanuit de samenleving zorgt ervoor dat de individu onrustig wordt, en gaat

handelen naar wat er verwacht wordt. Het spel slokt de individu volledig op en dicteert de spelregels en het doel van het leven.

Binnen dit spel is het verder niet alleen onwenselijk dat men faalt, maar er is ook geen ruimte voor dit falen. De verliezer wordt als het ware buiten de maatschappij gesloten, kans gemist. Er moet ruimte zijn om te spelen en te falen en zo het karakter te ontwikkelen, zonder er direct op een dergelijke manier op te worden afgerekend. Aan de ene kant wordt namelijk aangemoedigd dat je gaat voor het winnen, maar dat is vaak ook een risico nemen, en als je dan faalt dan wordt niet erkend dat je het in ieder geval hebt geprobeerd. Hierdoor vindt ook een toename plaats van de verwachtingen van het zelf dat deze strijd aangaat. Er wordt steeds meer van het zelf geëist, omdat de vergelijking met de ander continu wordt gemaakt en men beter wil zijn dan de ander. Het probleem is echter, dat zelfs wanneer je zo hard je best doet, het nog kan zijn dat het niet lukt. Dit is de tragiek van het leven, die erkenning behoeft, en een kwetsbaar opstellen ten opzichte van het feit dat het fout kan gaan, ondanks de beste bedoelingen.

Dit laatste raakt aan het punt dat ik wil maken over de veranderlijkheid, want ook voor dat falen, en meer algemeen die wending, moet ruimte zijn. Het lijkt erop dat, onder invloed van de genoemde maatschappelijke ontwikkelingen, de gespletenheid en flexibiliteit van identiteit zijn toegenomen. Onder invloed van de commodificering is de identiteit namelijk gaan ontstaan uit steeds meer losse componenten die in willekeurige samenstelling kunnen worden gepresenteerd, al naar gelang de situatie vereist. Hierdoor lijkt de veranderlijkheid van de identiteit te zijn vergroot. Als we dit echter van wat dichterbij bekijken en dit koppelen aan de narrativiteit van de identiteit, blijkt dat er in de praktijk eigenlijk helemaal geen ruimte is voor deze veranderlijkheid. Ten eerste schetsen maatschappelijke normen al een kader waarbinnen de identiteit moet passen en waarbinnen beperkte bewegingsruimte bestaat. Daarnaast creëert de individu zelf ook een situatie waarin verandering weinig mogelijk wordt gemaakt, doordat de vermedialisering uitnodigt tot het schetsen van een eenzijdig beeld van het zelf. Het afwijken van dit beeld wordt erg lastig als dit alles via digitale route met zoveel mogelijk mensen is gedeeld. Het beeld bestaat immers al, en is door de individu zelf een bepaalde richting op gestuurd. Verandering wordt hierdoor lastig gemaakt, en dat is problematisch. Het kenmerk van een narratief is namelijk dat het altijd weer een andere wending kan krijgen, dat de *ipse* niet vast is gepind. Levensplannen maken gaat niet om een definitieve en onveranderlijke beslissing te nemen over de toekomstige levensloop, want soms kom je onderweg iets tegen dat totaal niet strookt met wat je vooraf had gedacht, maar uiteindelijk het beste blijkt dat je had kunnen overkomen (Heyd & Miller, 2010).

Deze andere wending van het leven wordt in de huidige prestatie maatschappij geen ruimte geboden. Dit is problematisch, want het is juist in nieuwe ontwikkelingen en ontdekkingen van 'vreemde' dingen dat de identiteit zich kan ontwikkelen, de individu een andere richting in kan slaan, en het narratief zo kan veranderen. Juist omdat ik van mening ben dat de identiteit niet van tevoren is vastgelegd en kan worden ontdekt door er in isolatie diep van binnen naar op zoek te gaan, is het zaak dat de identiteit niet dusdanig wordt vastgepind dat afwijken ervan moeilijk wordt. Het narratief van de identiteit moet ruimte hebben om te veranderen. Mijns inziens moet elk facet van de individu zo goed mogelijk tot zijn recht kunnen komen en de kans moet worden gegeven zich te ontwikkelen, en het vastpinnen van de identiteit zorgt er namelijk voor dat de individu zichzelf de ruimte ontnemt om zich op nieuwe gebieden te ontwikkelen.

4.2.3 Alleen in een hectische wereld

Ten slotte wil ik de mate waarin de individu in zichzelf en het eigen welzijn verzonken is aan de kaak stellen, en contrasteren met een minder egoïstische houding, waarbij minder naar de uitkomsten voor het zelf wordt gekeken, men minder met zichzelf bezig is. Daarnaast wil ik deze houding contrasteren met een meer compassievolle benadering van het zelf en anderen.

Zoals gezegd is de ontstane nadruk op prestaties en erkenning leidend voor het handelen geworden. Het gevolg is een continue concurrentiestrijd om die erkenning. De nadruk op het zelf zorgt voor een toegenomen aanwezigheid van narcisme en egocentrisme. De individu is continu bezig met het zelf, en staat niet uit naar de wereld om zich heen, maar is bezig met hogerop komen. Deze nadruk op het zelf wordt verder aangewakkerd door het wegvallen van het hiernamaals - handelingen uit naastenliefde worden niet meer tijdens het laatste oordeel beloond, waardoor een deel van de motivatie om anderen te helpen wordt weggenomen.

Het wegvallen van het kerkelijk leven zorgt er verder ook voor dat het aantal rituelen afneemt, waardoor het steeds vreemder wordt gevonden bewust bij zaken stil te staan. Zoals Huizinga (1955) stelt, kan er sprake zijn van spel in de vorm van een wedstrijd, maar ook in de vorm van een gewijde handeling. Men voert een ritueel uit, wetend dat het niet 'echt' is, maar men gaat er tegelijkertijd toch in op. Deze handeling is begrensd in tijd en ruimte, en wordt in een bepaalde setting uitgevoerd. De frequentie waarmee dit soort rituelen wordt voltrokken, is door secularisering echter sterk afgenomen. Hierdoor is niet alleen een spel-gelegenheid, maar des te meer ook een rustpunt in het dagelijks leven weggevallen, daarmee plaatsmakend voor andere activiteiten.

Tegelijkertijd wordt het leven ook meer direct vluchtiger door het wegvallen van religie als hoeksteen van het leven. Alles moet in dit leven gebeuren, en er is geen tijd te verliezen. Gevolg is dat er weinig ruimte is voor contemplatie; noch in het eigen hoofd, noch in gesprekken met anderen is er ruimte voor stilstaan. Het is nu juist in die gesprekken met anderen dat de individu een klankbord of emotioneel vangnet zou kunnen vinden. Een gevolg van het toenemend individualisme is namelijk dat men vooral niet moet willen vertrouwen op de gemeenschap, die door globalisering en secularisering al steeds minder bepalend wordt voor de individu, maar men moet zelfstandig zijn, en is zelf compleet verantwoordelijk voor het eigen leven. Dit hangt zorgt voor een angst om zich kwetsbaar op te stellen naar de omgeving; de eigen zwaktes laten zien is funest, zeker wanneer je het sterkst uit de concurrentiestrijd wilt komen.

Deze verschijnselen die voortkomen uit egocentrisme en het ideaal van zelfredzaamheid staan op gespannen voet met de ontwikkeling van de narrativiteit en het idee van de ander. Een houding meer vanuit het non-egoïsme zou de individu daarom beter passen. Hierin zouden handelingen en belangen niet louter worden afgewogen op basis van in hoeverre het de eigen verlangens bevredigt, maar worden ook andermans belangen meegenomen. Dit komt meer overeen met het concept van de narratieve identiteit. Binnen het verhaal van het eigen leven spelen anderen namelijk altijd een rol. In de eerste plaats omdat de individu wordt gedwongen tot het maken van een narratief door de ander, doordat de individu het naar de ander wil overbrengen. In de tweede plaats, die belangrijker is voor dit argument, zijn de anderen van groot belang omdat zij invloed hebben op jouw verhaal, danwel door er zelf een rol in te spelen, danwel door op het verhaal te reageren. De identiteit wordt zo gevormd in de omgang en relaties met anderen. De anderen hebben betekenis voor het eigen leven, en door het hierboven beschrevene, waarin de aandacht compleet op het zelf en de eigen prestaties ligt,

wordt hen geen recht gedaan. Zeker wanneer men de anderen tegenkomt in de concurrentiestrijd, probeert men hen buiten de deur te houden. Het is met name belangrijk hier op een andere manier naar te kijken, niet in de laatste plaats omdat de eenzaamheid onder jongeren een opmars maakt.⁷ Dit verschijnsel, dat nu gepaard gaat met vergaand individualisme, hoeft echter niet zo te zijn. Ondanks het feit dat Mill in *On liberty* een vorm van individualisme lijkt te propageren waarin de individu alleen nog met zichzelf bezig is, zou ook hij pleiten voor een leven met familie, vrienden, en goed burgerschap. Alles wat je als individu doet, en elke manier waarop je je ontwikkelt, gebeurt namelijk ook volgens hem binnen een context van anderen. Appiah verwoordt Mills gedachtengoed in zijn boek *The ethics of identity* (2005) als volgt:

“To value individuality properly just is to acknowledge the dependence of the good for each of us on relationships with others. Without these bonds [...] we could not come to be free selves, not least because we could not come to be selves at all.” (blz. 21)

In de huidige situatie worden anderen echter buiten het verhaal gehouden, en meer dan dat. De individu die leeft zoals hierboven beschreven onthoudt zich er namelijk bovendien van op een betekenisvolle manier te mengen in en bij te dragen aan andermans leven. Het is door de anderen dan het zelf vorm krijgt, dat de individu zich ontwikkelt, en het gevoel krijgt ergens bij te horen. Het niet erkennen van de anderen, danwel door uit puur eigenbelang te handelen, danwel door niet actief bij te dragen aan het leven van de ander, is daarom niet in het belang van de ontwikkeling van de identiteit van iedereen in de samenleving.

Deze drie clusters samengenomen schetsen geen rooskleurig beeld van de gevolgen van de prestatie maatschappij. Het wordt steeds meer duidelijk dat deze obsessie met succes een zeer uitputtende onderneming is, en dat deze uiteindelijk niet zonder meer leidt tot groter individueel of maatschappelijk geluk. De hierboven geëxpliciteerde normen zouden moeten bijdragen aan een vergrote levensvreugde door het bewerkstelligen van een meer open houding van de individu. Een meer open houding naar onontdekte onderdelen van het zelf, naar de veranderlijkheid van het zelf, maar ook meer algemeen naar de eigen kwetsbaarheid, en, niet in de laatste plaats naar andere mensen, omdat het zelf zich altijd ontwikkelt te midden van anderen.

De huidige twintigers, geboren in de jaren 90 van de vorige eeuw en benoemd tot ‘generatie Y’, zijn de eersten die de prestatie maatschappij met haar uitwassen tegen beginnen te werken, al is dat dan nog niet heel actief en wijdverspreid.⁸ Er wordt gesproken van een vermoeide samenleving, en een groep mensen die ervoor kiezen die enorme prestatiedruk te negeren, en te kiezen voor wat zij zelf leuk vinden, wat zij willen doen, daarbij zowel de sociale als de natuurlijke omgeving in ogenschouw nemend. Dergelijke initiatieven en gedachten goeden zijn dan ook het uitgangspunt voor het volgende hoofdstuk, waarin alternatieven worden geboden die de negatieve consequenties van de prestatie maatschappij zouden kunnen verlichten.

⁷ <http://nos.nl/op3/artikel/2101158-veel-vrienden-en-toch-nog-eeenzaam.html>

⁸ <http://www.volkskrant.nl/opinie/-voor-generatie-y-is-optimaal-presteren-niet-het-hoogste-a3644404/>

<http://www.socialevraagstukken.nl/jongeren-zijn-willen-niet-vermoeid-raken-door-de-cultuur-van-het-moeten/>

Hoofdstuk 5. De prestatimaatschappij het hoofd bieden

Op basis van de in het vorige hoofdstuk geïdentificeerde negatieve gevolgen van de prestatimaatschappij, zal in dit hoofdstuk aandacht worden besteed aan mogelijke oplossingen voor deze gevolgen. Eerst zal worden ingegaan op het omgaan met de prestatiedruk die men zichzelf en anderen oplegt. Dit zal worden opgesplitst in omgaan met verwachtingen en omgaan met ludificering. Vervolgens zullen mogelijke remedies voor de onwenselijke gevolgen van secularisering worden besproken, meer specifiek voor het verlies van de rotsvaste christelijke waarden en de toegenomen vluchtigheid van het bestaan die mede het gevolg is van het wegvallen van het kerkelijk leven. Daarna zal de omgang met de meerzijdigheid van het zelf worden besproken. Eerst in de individuele kwetsbaarheid als alternatieve aanpak van het uiten van het zelf en de omgang met de omgeving, en ten slotte in de omgang met passies.

5.1 Omgaan met vooruitgang

5.1.1 Omgaan met verwachtingen

Byung-Chul Han stelt in zijn boek *De vermoeide samenleving* (2012) dat de neokapitalistische samenleving ervoor heeft gezorgd dat de externe autoriteit die ons altijd dwong tot werken nu via maatschappelijke invloeden geïnternaliseerd is. Het resultaat hiervan is dat de individu zichzelf continu onder druk zet, en aan het werk houdt. Er is niet langer een externe autoriteit nodig die ons dwingt en ons vertelt wat we allemaal niet moeten. Ze zijn juist extreem vermoeid geraakt van het wél moeten, dat we onszelf in alle 'vrijheid' opleggen. Dit is vanuit het kapitalisme bezien de grootste prestatie mogelijk, want zonder directe druk van buitenaf zet de individu zich in om te werken. De simpele aanwezigheid van maatschappelijke verwachtingen en de internalisering ervan zorgt ervoor dat we onszelf dit aandoen. Vanuit de individu zelf is dit de lastigste vorm van slavernij, want je aan je eigen greep ontworstelen is onvoorstelbaar moeilijk. We zijn door deze zelfconditionering onze eigen slaaf geworden, en buiten onszelf schijnbaar vrijwillig uit onder het motto van wat allemaal mogelijk is. We houden onszelf verantwoordelijk voor alles wat niet lukt, en straffen onszelf hier dan ook voor - een perfect conditioneringsmechanisme.

Wat hieraan ten grondslag ligt, zegt Han, is de positiviteit die uit het modernisme voort is gekomen. Positiviteit in de zin van dat alles open ligt, dat alles kan, waar vooruitgang overheerst, en waar continue prikkels en prestatiedrang uit resulteren. We bevinden ons in een actiesamenleving, die is geworden tot een prestatiesamenleving. Deze samenleving is doordrenkt van het idee dat alles mogelijk is, in plaats van het inkaderen en beperken van de bewegingsruimte door het maken van keuzes. Juist door het maken van keuzes en de verantwoordelijkheid hiervoor op je te nemen, word je vrij, zo sprak Kierkegaard al. In de negativiteit, in de inperking, in plaats van in de positiviteit, ligt de vrijheid in deze situatie.

Het gebrek aan van buitenaf opgelegde discipline, aan 'negativiteit', dingen die je moet doen, of dingen die je niet mag doen, heeft ervoor gezorgd dat we in deze situatie van zelfdisciplineren zijn beland. Niets doen is geen optie, want alles is mogelijk. De prestatiedrang die voortkomt uit het kapitalisme zorgt in combinatie met het individualisme voor narcisme. Han constateert dat dit de grote drijver is achter de toename in depressies en burn-outs onder

hoogpresterende jongeren. Deze groep, de *'high potentials'* zoals Han ze noemt, zijn namelijk de voorheen onder het juk van de fabriekseigenaar werkende arbeiders van het huidige tijdperk. In plaats van door een specifieke ander onderdrukt te worden, onderdrukt de onderdrukte nu zichzelf, op basis van maatschappelijke invloeden en opvattingen, met alle psychische gevolgen van dien.

Een mogelijke aanpak om deze prestatiedruk en toegenomen zelfkastijding tegen te gaan, zou zijn om de verwachtingen van het zelf bij te stellen. Wanneer de individu zichzelf wat ruimte geeft om te ademen, om niet continu te hoeven presteren zal de druk van de positiviteit, van het 'moeten', afnemen. De prestatiesamenleving lijkt namelijk voor zo'n enorme ervaren druk te zorgen doordat men zichzelf onder druk zet en van zichzelf van alles moet, niet doordat anderen dit doen. De individu zal zelf beslissingen en keuzes moeten maken om de positiviteit in te perken, en hierdoor meer richting het negatieve te gaan. Men moet leren nee te zeggen, maar bovenal moet dat nee aan het zelf gericht zijn. "Nee, niet alles is een optie. Niet alles past in 24 uur." Tegelijkertijd moeten de maatschappelijke verwachtingen worden aangepast, en daarmee ook de verwachtingen die men van de ander heeft. De zelfacceptatie en acceptatie van de ander zal verder worden besproken in het stuk over kwetsbaarheid.

Verder doorgetrokken kan de negativiteit ook aan kracht toenemen door een terugkering van opgelegde discipline, van een externe autoriteit die bepaalde zaken verlangt. "Doen wat je moet doen." Niet wat van jezelf moet, maar van een ander. Wanneer de druk door een externe entiteit wordt uitgeoefend, is deze namelijk minder bepalend voor het zelfbeeld dan wanneer de individu zichzelf van alles oplegt. De verwachtingen van het zelf zijn vaak immers zo hoog zijn dat er vaak niet aan kan worden voldaan. Op deze manier zou dit minder afbrekend kunnen zijn voor het zelfvertrouwen dan wanneer de druk vanuit het zelf komt. In deze ontwikkeling zie ik een rol voor overheid, onderwijs en werkgevers weggelegd. Het lijkt mij echter dat er op individueel vlak meer en op meer eenduidige manier winst te behalen valt.

5.1.2 Omgaan met ludificering

De hiervoor besproken prestatiedruk is mede het resultaat van de ludificering van het leven. Op vele vlakken van het leven heeft het spel zijn intrede gedaan. In deze spellen neemt een individu een rol op zich. Op werkgebied is een race naar de top ontstaan, een felle concurrentiestrijd. Wat er echter in deze concurrentiestrijd gebeurt, is dat de individu dusdanig in zijn rol opgaat, dat hij samen begint te vallen met zijn rol. De individu wordt de carrièretijger die hij de hele dag speelt. En dit is waar het fout gaat, zo zeggen ook Ricoeur en Huizinga. Wanneer de individu gaat samenvallen met zijn rol, verliest het spel zijn spelkarakter. De speelsheid en luchtigheid van het spel verdwijnen en er komt een ernst voor in de plaats.

Op zich biedt de ludificering mooie mogelijkheden tot ontspanning en ontwikkeling van het zelf. Binnen het spel kan men namelijk verschillende rollen aannemen, en zo al proberend de eigen identiteit vormgeven, ontdekken waar men goed in is, waaraan men plezier beleeft. Als men echter overal een spel van maakt, en er extreem in opgaat, in plaats van er ook af en toe uit te stappen, vind je er geen betekenis in. Achter de rol zelf bevindt zich namelijk geen authentiek individu, het is slechts een façade die ons helpt het zelf te vormen, door steeds verschillende rollen aan te nemen (Plessner, 1960). De esthetische ervaring, dus ergens van genieten, is alleen mogelijk als je spel en realiteit balanceert, je constant realiseert dat het niet

echt is, ook al ga je erin op (Mannoni, 1985). Doorslaan naar het een zonder het ander te zien maakt het óf volledig spel, óf alles wordt ernstig.

Aangezien de individu het spel voor zichzelf ernstig maakt, ligt de mogelijkheid om dit ongedaan te maken ook bij de individu. Het devies is: maak het spel minder ernstig, door het spelkarakter ernstig te nemen. Dit kan worden bereikt door je telkens bewust te zijn van het feit dat je met een spel bezig bent, ondanks dat je erin opgaat wanneer je je rol speelt. Wanneer het spel niet meer zo ernstig wordt genomen, kan de speelsheid die aan het spel eigen is, weer terugkomen. Het is op deze manier dat de positieve kant van de ludificering zich weer kan manifesteren. Via de speelsheid van het spel krijgt de individu dan weer de mogelijkheid zich te ontwikkelen, verschillende rollen aan te nemen en uit te proberen, en nieuwe mogelijkheden van de eigen identiteit te ontwikkelen. Wanneer de nadruk niet langer op het doel ligt, maar op het spelen op zich, zullen de negatieve gevolgen van de nadruk op het doel worden vermeden. Er wordt juist stilgestaan bij het proces, bijvoorbeeld bij het plezier van je werk goed doen, in plaats van met de blik op de promotie aan het eind van het jaar. Je weet dat het niet echt is, maar toch ga je erin op alsof het echt is, om zo zo optimaal mogelijk gebruik te maken van het oefenterrein. Enerzijds ligt hier in het bewerkstelligen hiervan een rol weggelegd voor de individu, die er zelf voor moet zorgen zich bewust te zijn van het spelelement. Anderzijds ligt hier een rol voor prestatiegerichte omgevingen, zoals onderwijsinstellingen en werkgevers, die kunnen bijdragen aan een cultuurverandering.

5.2 Omgaan met secularisering

5.2.1 Omgaan met waardenverlies

Met het wegvallen van de rotsvastheid van de christelijke waarden als leidraad binnen de samenleving is een luwte ontstaan. In de plek van deze christelijke waarden zijn voor veel individuen vooral werkgerelateerde waarden gekomen, zoals hiervoor reeds besproken.

Uit onderzoek uitgevoerd door Ottar Hellevik (2003) onder de Noren eind vorige eeuw blijkt dat de nadruk op materiële en economische waarden die gepaard gaat met de economische vooruitgang er echter niet voor zorgt dat men gelukkiger wordt. Sterker nog, het tegenovergestelde is het geval. De waarden die wel bepalend zijn voor het geluk zijn de waarden die idealistisch van aard zijn. Met het wegvallen van deze altijd geldende waarden waarnaar je moet leven om goed te leven en een goed leven na de dood tegemoet te gaan, valt ook een groot deel van de zingeving in het leven weg. Onderzoek van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid uit 2006 naar de plaats van religie wijst bovendien uit dat in de gesecculariseerde samenleving de niet-religieuzen en niet-humanisten beduidend meer nadruk leggen op egocentrisch, hedonistisch en nihilistische dimensie wanneer het gaat om zingeving, terwijl de religieuze groep dit juist meer zoekt in de transcendentie. Uit het onderzoek van Hellevik blijkt ook dat het juist de zingevende activiteiten zijn die van belang zijn voor het geluk. Onder zingevend vallen activiteiten in de culturele en religieuze categorie.

Waar we met het oog op het geluk binnen de samenleving naar op zoek moeten is dus een manier om de weggevallen waarden opnieuw in te vullen, en de huidige, vaak economisch gerationaliseerde waarden, tegenwicht te bieden. David Brooks probeert dat in zijn boek *The road to character*. Hij legt hier de nadruk op het worden van een beter persoon, in plaats van

beter dan een ander. Het gaat daarbij om het ontwikkelen van karakter, een persoonlijkheid en eigenschappen die ten grondslag kunnen liggen aan de afweging van activiteiten. Indien we de nadruk leggen op het beter worden dan de ander, is dat vaak een nadruk op prestaties op professioneel vlak. In plaats van het leven volgens materialistische en nutsgerichte waarden, moet echter de morele logica weer meer worden toegepast, waarin een beter persoon worden en het cultiveren van de zaken waarom je door geliefden herinnerd wilt worden de boventoon voeren. Brooks maakt hiervoor het onderscheid tussen *eulogy* en *resumé virtues*, waarbij de eerste moreel ingegeven zijn, en de laatste vanuit economisch oogpunt worden beredeneerd. De economisch georiënteerde waarden koppelt hij aan Adam I, terwijl de morele versie bij Adam II hoort, namen die hij overneemt van Soloveitchik (1965) die hiermee verwijst naar twee versies van Genesis. Iedereen heeft van nature beide Adams in zich, en die zijn continu met elkaar in strijd. Tegenwoordig is het echter zo dat in de meeste gevallen Adam I wint. Brooks formuleert het onderscheid tussen de Adams als volgt:

“Adams I and II live by different logics. Adam I—the creating, building, and discovering Adam—lives by a straightforward utilitarian logic. It’s the logic of economics. Input leads to output. Effort leads to reward. Practice makes perfect. Pursue self-interest. Maximize your utility. Impress the world.

Adam II lives by an inverse logic. It’s a moral logic, not an economic one. You have to give to receive. You have to surrender to something outside yourself to gain strength within yourself. You have to conquer your desire to get what you crave. Success leads to the greatest failure, which is pride. Failure leads to the greatest success, which is humility and learning. In order to fulfill yourself, you have to forget yourself. In order to find yourself, you have to lose yourself.

To nurture your Adam I career, it makes sense to cultivate your strengths. To nurture your Adam II moral core, it is necessary to confront your weaknesses.” (blz. 9)

In plaats van een nadruk op de moraal ligt de huidige nadruk op het nut. In deze disbalans zorgt dat voor een prestatiegerichte, en, volgens bovengenoemd onderzoek, weinig gelukkigmakende maatschappij; hier moet wat aan worden gedaan. Om dit te bewerkstelligen moet de onaflatende nadruk op het zelf, het egoïsme, en het hieruit voortvloeiende narcisme aan worden gepakt. Uiteraard is het belangrijk te zien dat je nuttig bent, en dat je waarde genereert, maar economische prestaties kunnen niet de enige drijfveer voor het handelen zijn. Handelingen moeten altijd ook bekeken worden vanuit de blik van morele waarden.

In de christelijk georiënteerde maatschappij is de individu zich bewust van zijn eigen tekortkomingen, van zijn eigen zondigheid, en probeert men hier zo goed mogelijk mee om te gaan. In zijn boek *Religion for atheists* (2012) benadrukt Alain de Botton dat religie van oudsher een geruststellende rol vervulde, waarbij wordt gesproken over de moeilijkheden in het leven en hiermee hielp omgaan. Bijvoorbeeld het omgaan met de eigen zondigheid, verdriet, pijn, maar ook liefde en geluk. Tijdens de kerkdiensten, maar ook vooral in de kerkelijke kunst, wordt het menselijk lijden besproken, wordt duidelijk dat anderen dezelfde moeilijke keuzes en pijn doormaken en worden handvaten geboden om hiermee om te gaan. Door de secularisering is deze rol weggefallen, maar er is geen plek of ritueel voor in de plaats gekomen die soelaas of handvaten biedt.

Met het oog hierop moet de energie die men aan zijn positieve kanten besteedt anders worden verspreid, door juist aandacht te besteden aan de zwakkere punten, en waarden op te stellen die helpen hiermee om te gaan. De nadruk op het positieve komt voort uit de cultuur van de zelfverwezenlijking, zelfontwikkeling, die zich richt op prestaties, maar tegenwoordig is doorgeslagen naar narcisme. De nadruk op de zwakten komt juist vanuit de christelijke aanpak - de mens is immers zondig, maar daar moeten we mee om leren gaan. Naast een benodigde vergrote aandacht voor en acceptatie van de eigen tekortkomingen, moet een meer op de buitenwereld gerichte en geëngageerde houding komen. Men moet bij anderen terecht kunnen voor hulp, en men moet ervoor openstaan anderen diezelfde hulp te bieden. Hieruit voortvloeiend komen waarden die meer sociaal georiënteerd zijn, en de individu meer in contact brengen met zijn omgeving. Dit staat in schril contrast met de huidige situatie van de individu tegenover de omgeving, verwickeld in een concurrentiestrijd om erkenning binnen de prestatie maatschappij.

Wat door middel van deze analyse van de eigen mindere kanten en het formuleren van waarden wordt bereikt is het opbouwen van een karakter, dat zich bewust is van de eigen tekortkomingen, en van die van anderen, en manieren vindt om hiermee om te gaan, in plaats van alleen maar de 'makkelijke' nadruk te leggen op de positieve kanten. Het opbouwen van een dergelijk karakter duurt langer dan het beantwoorden van de zucht naar erkenning en prestige, maar zorgt uiteindelijk voor een meer solide basis voor kwaliteiten, en een bepaalde mate van volwassenheid. Brooks stelt aan het eind van zijn boek een code van bescheidenheid op, waarin hij dit als volgt onder woorden brengt:

*"The person who successfully struggles against weakness and sin may or may not become rich and famous, but that person will become mature. Maturity is not based on talent or any of the mental or physical gifts that help you ace an IQ test or run fast or move gracefully. It is not comparative. It is earned not by being better than other people at something, but by **being better than you used to be**. It is earned by being dependable in times of testing, straight in times of temptation. Maturity does not glitter. It is not built on the traits that make people celebrities. [...] The mature person can make decisions without relying on the negative and positive reactions from admirers or detractors because the mature person has steady criteria to determine what is right. That person has said a multitude of noes for the sake of a few overwhelming yeses."* (blz. 466)

Op het moment dat je deze karakterontwikkeling doormaakt, kun je constructieve waarden formuleren waar rondom je je leven en handelingen kunt bouwen. Je hebt een duidelijker beeld van wat je tekortkomingen zijn, en waar je juist erg goed in bent. Dit zorgt ervoor dat je als persoon binnen een maatschappij, niet tegenover de anderen in een maatschappij, kunt functioneren zonder gehoor te geven aan de nadruk op 'winnen'.

5.2.2 Omgaan met vluchtigheid

In een 24-uurs samenleving, waarin technologische ontwikkelingen en media ervoor zorgen dat zowel het werk als het sociale leven de klok rond actief zijn, wordt de tijd steeds flexibeler. Waar

voorheen de avonden en weekenden vast gereserveerd konden worden voor niet-werkgerelateerde activiteiten, is die vanzelfsprekendheid er nu niet meer. Elke activiteit zou hierdoor in principe op elk moment plaats kunnen vinden. Het wordt hierdoor verleidelijk elk moment vol te plannen, omdat het niet bij voorbaat voor iets anders gereserveerd was. Marli Huijjer noemt dit 'aritmie' in haar boek *Ritme: op zoek naar een terugkerende tijd* (2011). Han constateert dit in zijn boek *De vermoeide samenleving* (2012) ook al, door te zeggen dat er geen tijd is om stil te staan, geen rusttijd, tussentijd, want het leven is hyperactief, continu in beweging. Het is deze ontspanning die wezenlijk is voor de mens, en die moeten we beschermen, beschermen voor onszelf.

Deze flexibilisering van de tijd en het daarmee wegvallen van ritme hangt ook samen met de ontkerkelijking. De zondagsrust, de gezamenlijke maaltijd, en andere gewijde momenten zijn weggefallen, en er is een flexibel in te delen tijd voor teruggekomen. De ordenende, maar ook spirituele functie die het ritme had, is hiermee verdwenen. In zijn boek over de spelende mens (1955) stelt Huizinga dat het spel de vorm van een wedloop, of in de vorm van een gewijde handeling kan aannemen. Het spel, met bijbehorende rollen, dat werd 'gespeeld' in de kerkelijke rituelen is weggefallen, en heeft hiermee ruimte gemaakt voor steeds meer spel als wedloop.

In de huidige ontkerkelijkte samenleving is de terugkeer naar kerkelijke rituelen een lastig voorstelbare stap. Toch zou een dergelijke terugkeer op twee manieren meer ruimte voor de individu kunnen scheppen. Ten eerste zouden rituelen, door het feit dat zij afgebakend zijn in tijd en plaats, voor een rustmoment zorgen waarin pas op de plaats wordt gemaakt en hernieuwde energie en inspiratie kan worden gevonden. Ten tweede kan een terugkeer van rituelen een alternatieve constructie bieden voor het spel in de vorm van de wedstrijd. Hierdoor wordt het zelf weer op een andere manier aan het spelen gezet dan doorgaans het geval is.

Dit toepassend in de huidige levensinrichting, kan ik me zo voorstellen dat dit invoeren van rituelen niet voor iedereen hetzelfde hoeft te verlopen. Anderzijds heeft het, zoals bij de kerkelijke rituelen, wel meer kracht wanneer het iets gezamenlijks is. Waar het echter in hoofdzaak om gaat, is, is dat men voor zichzelf perioden inlast, hetzij dagelijks, hetzij wekelijks, die voorbestemd zijn voor bepaalde activiteiten. Het duidelijk indelen van de werkweek in werkdagen en een weekend is al een voorbeeld hiervan, waarbij het weekend wordt bewaard voor andere activiteiten. Een meer specifiek voorbeeld zou zijn om bijvoorbeeld de zondagsrust in acht te nemen. Dit is iets waarvoor Han ook pleit in zijn boek *De vermoeide samenleving*, het inlassen van een periode waarin niets moet. Hierdoor wordt een duidelijk tijdsbestek aangewezen dat bijvoorbeeld dient als herstelperiode van een drukke week. Op die dag doe je specifieke dingen, bijvoorbeeld zaken die helpen bij de ontspanning. Het is in dergelijke rituelen dat de individu kan herstellen, terwijl in afwezigheid ervan een continue aaneenschakeling van gelijksoortige tijd ontstaat. Een tijd zonder afbakening, wanneer men werkt, wanneer men rust, wanneer men sport, een leven met een tijd zonder specifieke weekindeling. Zonder dat er een ritme aan tijd wordt gekoppeld, maakt enige temporele indeling geen enkel verschil, want elk moment is gelijkwaardig. Om de vluchtigheid en flexibilisering van de tijd terug te dringen, en ervoor te zorgen dat men niet het gevoel heeft 'geleefd' te worden, niet stil te kunnen staan en geen tijd te hebben om na te denken en te herstellen, zou het inlassen van specifieke, gewijde, rustmomenten daarom een optie kunnen zijn om het ritme terug te brengen in het dagelijks leven.

5.3 Omgaan met de meerzijdigheid van het zelf

5.3.1 Omgaan met kwetsbaarheid

Zoals in het hieraan voorafgaande uitgebreid besproken, is binnen de prestatimaatschappij geen ruimte voor twijfel, voor pijn, angst, je kwetsbaar opstellen in het algemeen. Kwetsbaarheid wordt gezien als zwakte, omdat het je ervan weerhoudt op hoog niveau te presteren. In een maatschappij waar je de ander af moet troeven, zit kwetsbaarheid dus ogenschijnlijk in de weg. Tegelijkertijd zorgt het wegstoppen van die kwetsbaarheid er echter voor dat je steeds kwetsbaarder wordt. Het wegstoppen van onzekerheden en deze overschreeuwen leidt enerzijds tot een maatschappij waarin men niet met zichzelf, noch met de ander, begaan is en er alleen voorstaat, en anderzijds tot een maatschappij vol labiele persoonlijkheden die niet weten wat ze met hun eigen emoties aanmoeten. Het resultaat van dit opkroppen en zich afzonderen is eenzaamheid, in het ergste geval depressies.

Individualisering draagt bij aan het idee dat we geen kwetsbaarheid mogen tonen. Het devies is dat je je zaken zelf kunt en moet oplossen, en als dat niet lukt is dat je eigen schuld. We tonen doorgaans kwetsbaarheid aan anderen wanneer wij ons in een persoonlijke relatie met hen bevinden, of het nu in een een-op-een relatie of in een gemeenschapsvorm is, maar voor deze relaties is steeds minder plek. In de interviews die Bellah et al. hielden voor het boek *Habits of the heart* (1985) geven ondervraagden aan dat het gebrek aan gemeenschap voor een leeg gevoel zorgt, aangezien de mens een sociaal dier is. Juist wanneer men onderdeel is van een gemeenschap, zich binnen die gemeenschap kan uiten en een gevoel heeft ergens toe te behoren, voelt men zich vervuld. Men ziet het doel dat men binnen die gemeenschap dient, en voelt zich erdoor beschermd.

Ook Brené Brown praat over eenzaamheid en angst als gevolgen van de prestatiecultuur in haar boek over kwetsbaarheid (2012). Zij diagnostiseert een aantal kwalen in de huidige maatschappij. Een ervan is narcisme, een egocentrische en zelfverheerlijkende levenshouding. Hoewel wij het erover eens zijn dat dit geen constructieve houding is, is het ook niet op te lossen door mensen op hun plek te zetten. Brené stelt dat dit narcisme voortkomt uit een angst om 'gewoontjes' te zijn. Deze angst komt voort uit de ontwikkelingen die eerder in deze scriptie zijn beschreven. Enerzijds is daar het idee dat door de meritocratisering alles mogelijk is, dus moeten we de voorheen niet bestaande kansen om hogerop te komen, grijpen. Gek genoeg is die door meritocratisering veroorzaakte 'positiviteit', zoals Han de 'alles kan'-mentaliteit noemt, nu juist de veroorzaker van veel twijfel: kies ik nu uit al die opties wel het goede, kom ik hiermee het verst? Daarnaast wordt als gevolg een toenemende blootstelling aan de prestaties van anderen door globalisering en vermedialisering 'gewoontjes' zijn als *not done* beschouwd (Van Baar, 2015). Gecombineerd leidt dit ertoe dat gewoontjes zijn ook bovenal geheel je eigen schuld is. De narcisme-epidemie is daardoor niet zo lastig te verklaren, en deze ontleding biedt ook direct handvaten voor een oplossing. De focus op het zelf en de eigen prestaties komt voort uit het feit dat de individu steeds het gevoel heeft niet goed genoeg te zijn, want er zijn altijd anderen die het beter doen. Het narcisme is een vorm van zelfbescherming, maar werkt juist averechts, omdat het niet bijdraagt aan de sociale ondersteuning en geruststelling die je nu juist zou willen krijgen. Dit is erg lastig, want alles zelf regelen en niet op anderen hoeven te leunen zit zo sterk in onze cultuur gebakken.

Om de angel uit de prestatimaatschappij te halen is het daarom zaak om die kwetsbaarheid juist wel bespreekbaar te maken, en er juist een kracht in plaats van een zwakte

van te maken. In plaats van de prestatiecultuur die gepaard gaat met narcisme, moeten we naar een cultuur die de kwetsbaarheid accepteert. Van zelfwaardering naar zelfcompassie. Naar het besef dat het leven ook weleens saai mag zijn, dat we niet altijd iets aan de hand moeten hebben, dat het leven niet alleen maar druk en succesvol hoeft te zijn. Het gevoel niet goed genoeg te zijn moet hiermee worden bestreden.

Naast een toegenomen aandacht voor de kwetsbaarheid in jezelf, moeten we ook toe naar aandacht voor de kwetsbaarheid in de ander. Als kwetsbaar over jezelf denken, en hartelijke naar jezelf kijken, en dan ook de ander op die manier benaderen. Dat is ook wat Kristin Neff in haar boek over zelfcompassie (2011) en Karen Armstrong in haar boek over compassie tegenover anderen (2011) stellen. Op een compassievolle manier omgaan met deze kwetsbaarheid, de ander en jezelf er niet op afrekenen, maar deze erkennen en zien hoe het diepte geeft aan een karakter. Openstaan voor elkaars kwetsbaarheden zorgt ervoor dat we elkaar niet als concurrenten zien, maar als wat we zijn, medemensen. Dit is een tegenbeweging die slechts recentelijk is ingestart, maar nu al veel bijval krijgt op sociale media.⁹ Het gaat om de medemenselijkheid, en het gevoel van gemeenschap. Het gemeenschapsgevoel dat door het geloof werd gewaarborgd, kan op deze manier opnieuw worden opgebouwd om ervoor te zorgen dat men een gevoel van toebehoren heeft, en zich tegelijkertijd in een omgeving bevindt waarin men zich bloot kan geven zonder zich onveilig te voelen. Idealiter laat men zichzelf gedeeltelijk afhankelijk zijn van anderen, zeker wanneer het gaat om emotionele steun. Een sociaal vangnet kan op deze manier een deel van de weggevallen kerkelijke gemeenschap en de overgang naar de onpersoonlijke zorgstaat overnemen.

5.3.2 Omgaan met passies

In lijn met het vorige onderwerp, dat aanmoedigt ook de zwakten te uiten, zal hier in worden gegaan op de noodzaak meerdere facetten van de individuele identiteit te exploreren. Binnen de prestatie maatschappij wordt de nadruk gelegd op de individuele capaciteiten die economisch nut opleveren. Eigenschappen die de individu helpen excelleren en hogerop te komen in de maatschappij. Deze nadruk op deze specifieke utilitaire eigenschappen zorgt echter voor een eenzijdig mensbeeld. Enerzijds doordat de individu voornamelijk wordt aangemoedigd deze kanten te ontwikkelen en tentoon worden gesteld, en andere kanten dus onderontwikkeld blijven. Anderzijds doordat hierdoor slechts de nutgenererende eigenschappen worden gewaardeerd, en de individu niet op waarde wordt geschat betreffend de andere facetten.

Om de individu in zijn geheel te waarderen zou ik dan ook willen pleiten voor een vernieuwde aandacht voor de eigenschappen die op het eerste gezegd niet direct nut genereren. Een bredere blik op het menszijn. Een pluralistisch utilitarisme, waarbij niet het economisch nut, maar ook het plezier om het plezier een rol spelen. Ik wil daarom pleiten voor een zoektocht naar de eigen passies. Dit moet worden bereikt door een uitproberen van verschillende dingen en kijken in hoeverre je er plezier aan ontleent en er aanleg voor hebt. Het hoeft niet per definitie zo te zijn dat deze zaken geen nut opleveren, maar dat moet niet de belangrijkste drijfveer zijn om deze te ontwikkelen. De door materialisme gedreven nadruk op bepaalde eigenschappen heeft namelijk, zoals hierboven al gesteld, vaak grote druk en eenzaamheid als bijproduct. Daarnaast zorgt het voor een te sterke nadruk op het tentoonstellen van de nutgenererende

⁹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/04/18/falen-is-hip-zwak-zijn-is-top-1610068>

eigenschappen. Het benadrukken van de eigenschappen waar men gepassioneerd over is zorgt ervoor dat men plezier ervaart zonder dat dit direct iets materieels oplevert. Het zorgt ervoor dat er een vergroot besef komt van het feit dat je eigenschappen niet pas iets waard zijn op het moment dat anderen hun goedkeuring hierover uitspreken. Niet alles hoeft tentoongesteld te worden om goedkeuring te krijgen, ga bij jezelf na waar je waarde aan hecht en doe dat, zonder dat het pas waarde heeft als het door anderen wordt gezien.

Deze notie kunnen we meer afgebakend toepassen in het concept hobby. Waar passies uitstralen naar alle activiteiten in het leven, zijn hobby's vrij goed af te bakenen gebieden waarin de individu zich kan uitdrukken. Het lijkt erop dat hobby's onder de groep die onderdeel uitmaakt van de prestatimaatschappij slechts weinig voorkomen. Met het oog op het ernstig worden van het spel in een groot deel van het geludificeerde leven, kan een vernieuwde aandacht voor hobby's soelaas bieden. Bij het beoefenen van een hobby gaat de individu namelijk compleet op in de activiteit. Tegelijkertijd wordt de hobby echter vaak in de directe leefomgeving gezocht. Hierdoor wordt een ontsnapping aan de realiteit gecreëerd (Webster, 2013). Daarnaast bestaat de hobby vaak uit scheppende activiteiten, werken met de handen, actief bezig zijn. Onder de groep die tot de prestatimaatschappij behoort bestaat het werk vaak uit denkwerk, en wordt het contact met het lichaam volledig genegeerd. In het vinden van een passende hobby kan men dus een ontsnappingsroute vinden naar een creatief spel, dat waarde in zichzelf heeft, en waar geen prestatie hoeft te worden geleverd. Wat niet meetbaar is, telt in de prestatimaatschappij vaak niet mee in de beoordeling van de individu als mens. Het is in het ontdekken van passies en het zich toewijden aan hobby's dat de individu creatief kan zijn en voor even kan ontsnappen aan de dagelijkse realiteit.

Hoofdstuk 6. Conclusie

Tegenwoordig is werk meer geworden dan een manier om in levensonderhoud te voorzien. Aan een baan wordt belang gehecht buiten het feit dat het iets is dat je voor de kost moet doen. De baan is onderdeel van het presteren en succesvol zijn in het algemeen. Binnen de huidige prestatiegeneratie zijn het de prestaties die zorgen voor prestige, en ontleent men zijn eigenwaarde aan de mate waarin de prestaties worden erkend. Deze thesis heeft onderzocht hoe vorming en begrip van de persoonlijke identiteit en eigenwaarde zijn veranderd onder invloed van de prestatie maatschappij. Hiervoor zijn aan de hand van relevant empirisch onderzoek de verschillende maatschappelijke ontwikkelingen die aan deze prestatie maatschappij hebben bijgedragen uiteengezet. Vervolgens is meer conceptueel gekeken naar hoe elk van deze ontwikkelen van invloed zijn op het begrip en de bepaling van identiteit. Deze invloeden zijn normatief beoordeeld, en alternatieven om negatieve gevolgen tegen te gaan zijn aangedragen.

De moderniteit en de ermee gepaard gaande ontwikkelingen hebben voor een steeds groter wordende omgeving en een toegenomen onzekerheid gezorgd. Het individualisme en rationalisme, in combinatie met de meritocratisering hebben er verder voor gezorgd dat dat de individu op zichzelf moet rekenen en verantwoordelijk is voor het eigen leven. De individu moet de strijd aan met steeds meer anderen in een race naar de top, waarbij de top werkgerelateerd is en garant staat voor maatschappelijk aanzien. Door deze concurrentie is de individu steeds meer verworden tot een vermarktbaar product, dat zo aantrekkelijk mogelijk wordt samengesteld en gepresenteerd. Hierbij worden vooral de eigenschappen die economisch nut voortbrengen ontwikkeld en met aandacht beloond. Secularisering heeft verder bijgedragen aan het wegvallen van de traditionele christelijke waarden, waardoor marktgeoriënteerde waarden in de plaats zijn gekomen. Daarnaast zijn door het wegvallen van kerkelijke structuren en rituelen de rustpunten in de week weggefallen. Het verdwijnen van het laatste oordeel en het hiernamaals leggen verder de nadruk op dit enkele leven en maakt de christelijke waarden minder zwaarwegend in het handelen. Net als de secularisering, heeft globalisering heeft aan een steeds kleiner wordend gemeenschapsgevoel bijgedragen. Tegelijkertijd moet de individu zich tot een steeds grotere groep anderen gaan verhouden. In combinatie met de meritocratisering zorgt dit voor een toenemende concurrentiestrijd. Daarnaast versterken vermedialisering en digitalisering de individualisering en de effecten van globalisering op de manier waarop de identiteit wordt vormgegeven en geuit. Vermedialisering heeft ervoor gezorgd dat de individu zijn identiteit op een zeer selectieve en positieve manier vormgeeft via sociale media om een bepaald beeld neer te zetten en bepaalde reacties uit te lokken. Ten slotte heeft de ludificering van de samenleving, en voornamelijk van het werk, ervoor gezorgd dat de race naar de top een zeer ernstig in plaats van speels spel is, waarin de individu zichzelf verliest en samenvalt met de rol die hij speelt.

Problemen hiermee zijn ten eerste dat dit een te beperkt beeld van de individu neerzet, namelijk een dat compleet bepaald wordt door werk en materieel succes. Deze nadruk op materiële utilitaristische waarden en het eenzijdig mensbeeld dat eruit resulteert zorgt ervoor dat de eigenschappen die niet direct bijdragen aan economische welvaart, maar wel degelijk van belang zijn voor het welzijn en intrinsieke waarde hebben, onderbelicht raken. De mate waarin iemand zijn naasten steunt, bijdraagt aan een meer rechtvaardige samenleving, of bijdraagt aan het plezier van anderen wordt blijft hier namelijk volledig buiten beschouwing,

terwijl dit toch ook wel zaken zijn waar door inspanning en aandacht resultaten worden gehaald, waar plezier aan wordt beleefd en wat op individueel of samenlevingsniveau voordeel biedt. Een overdreven nadruk als binnen de prestatie maatschappij op een of enkele aspecten van het mens-zijn en van de individuele kwaliteiten doet geen recht aan de capaciteiten van de individu, en beperkt de ontwikkeling van de maatschappij als geheel.

Een tweede aspect dat wringt is dat het spel, waarin de mens vrijheid moet kunnen ervaren om rollen te proberen en te spelen, door deze race naar de top ernstig is geworden, en zo zijn waarde verliest. Dit spel is zo geen omgeving waarin men vrijheid vindt, maar juist bepaaldheid, en een afname van de autonomie, waarin de identiteit gefixeerd wordt. Deze fixatie vindt ook plaats in de vermedialisering van het zelf, waarbij bepaalde beelden van het zelf worden neergezet, en waarvan vervolgens slechts moeilijk kan worden afgeweken. Dit is problematisch omdat het zelf nu juist altijd in ontwikkeling moet blijven, en het leven een andere wending kan nemen. Hiervoor moet ruimte zijn, en die ruimte wordt ingeperkt door de fixatie van identiteit in het ernstig geworden spel, en de representaties in sociale media.

Ten slotte zorgt de nadruk op het zelf voor een toegenomen aanwezigheid van narcisme en egocentrisme, waarbij de ander grotendeels buiten het leven gesloten wordt. Dit wordt mede gemotiveerd door het ideaal van zelfredzaamheid. Dit is problematisch, aangezien het zelf zich altijd ontwikkelt in aanwezigheid van anderen, en het zelf ook een rol speelt in de identiteitsontwikkeling van anderen. Daarnaast heeft de individu door de nadruk op de eigen prestaties ook geen tijd meer om stil te staan en na te denken, of met anderen te praten over de druk om te presteren. Zeker gegeven de recente opmars van eenzaamheid en depressie onder jongeren, is dit een gevaarlijke ontwikkeling. Het niet erkennen van de anderen, danwel door uit puur eigenbelang te handelen, danwel door niet actief bij te dragen aan het leven van de ander, is niet in het belang van de ontwikkeling van de identiteit van iedereen in de samenleving.

Wat moet worden bewerkstelligd, is een vergrote levensvreugde door middel van een meer open houding van de individu. Een meer open houding naar onontdekte onderdelen van het zelf, naar de veranderlijkheid van het zelf, maar ook meer algemeen naar de eigen kwetsbaarheid, en, niet in de laatste plaats naar andere mensen, omdat het zelf zich altijd ontwikkelt te midden van anderen. Mogelijke alternatieven die zijn behandeld zijn dan ook gericht op het bijstellen van de strenge verwachtingen van het zelf, het terugbrengen van het spelelement in het leven, zowel in de vorm van hobby's - waardoor men andere aspecten van het zelf ontwikkelt - als in de vorm van tradities - waarmee vervolgens ook de vluchtigheid wordt bestreden. Daarnaast wordt een meer pluralistische opvatting van nut, en de terugkeer van de christelijke moraal bepleit, en wordt het bespreekbaar maken van de kwetsbaarheid in het kader van de medemenselijkheid voorgesteld.

Zoals al duidelijk gemaakt bij de bespreking van de alternatieven, ben ik niet de enige die bepleit dat we naar een meer compassievolle houding tegenover het zelf en anderen toe moeten. Dat we een meer open houding naar de wereld moeten hebben. Dat we moeten ontsnappen aan die absorberende werking van arbeid en die prestatiedruk, en ruimte moeten vinden voor ontspanning in de vorm van rust en spel. Tegelijkertijd zijn er echter ook velen die het probleem niet waarnemen, en juist inzetten op het zo goed mogelijk presteren.

Hoewel het lastig dit onderscheid te meten, heb ik mij voor een algemene indruk gewend tot de categorie zelfhulpboeken op Goodreads.com. Hierbinnen lijkt een tweedeling te bestaan: de ene helft van de boeken is erop gericht om hogerop te komen, het te maken in het leven, terwijl de andere helft ofwel een positieve weg naar levensgeluk plaveit ofwel de uitwassen aan de kaak stelt. Voorbeelden in die laatste categorie zijn boeken over het verdrijven van eenzaamheid, het leven in het hier en nu, al dan niet via *mindfulness*, over aardig zijn voor en diepere contacten leggen met anderen, meer van jezelf te houden, en leren nee te zeggen om overwerktheid voorkomen. Hierin past ook de laatste zelfhulp-hype rondom het boek *Nooit meer te druk* van Tony Crabbe (“Alleen sukkels hebben het druk.”).¹⁰ Deze categorie draait voornamelijk om het stoppen met enorm druk zijn, en je met aandacht inzetten voor dingen waar je wél blij van wordt. Dit in combinatie met het toegenomen aantal burn-outs, depressies, en eenzamen, laat zien dat er behoefte is aan verandering, en de oplossing wordt gezocht in de richting die ook deze thesis bepleit.

De criticus zou echter kunnen stellen dat een deel van de aangedragen alternatieven de mens niet natuurlijk zijn. Het proberen te ontsnappen aan die concurrentiestrijd is bijvoorbeeld niet iets dat ons gemakkelijk af zou gaan. De mens probeert ten eerste zichzelf continu te verbeteren, en ten tweede het liefst beter te zijn dan de ander. Juist door deze *drive* onderscheidt de mens zich, en is de menselijke soort gekomen tot waar wij nu zijn. Hiertegen kan worden ingebracht dat, ondanks deze focus op concurrentie, is de mens ook altijd blijven ontspannen. De mens dompelt zichzelf onder is het spel wanneer het punt van verzadiging bereikt was, wanneer men vond dat er genoeg was gedaan. Dit verzadigingspunt is door de prestatie maatschappij echter steeds verder opgeschoven en het broodnodige spel ter ontspanning blijft uit. Daar waar de mens speelt, is namelijk vaak ook nog sprake van concurrentie. Waar we daarom naartoe moeten is een punt waarop we onze eisen bijstellen, niet het maximale ambiëren, maar het ‘goed genoeg’ ook accepteren. In plaats van op een bepaald vlak het maximale willen behalen, doen we er goed aan onze aandacht te verspreiden over meerdere zaken. Wanneer deze lat lager is gelegd, ontstaat er weer ruimte voor ontspanning en verbinding. Laat de mens weer zichzelf zijn, en laat de mens weer spelen!

¹⁰ <http://www.nrc.nl/next/2015/09/26/alleen-sukkels-hebben-het-druk-1537426>

Literatuur

- Abts, K., Dobbelaere, K., & Voyé, L., (2011). *Nieuwe tijden, nieuwe mensen: Belgen over arbeid, gezin, ethiek, religie en politiek*. Tielt: Lannoo.
- Anderson, E.S. (1991). John Stuart Mill and experiments in living. *Ethics*, 102, blz. 4-26.
- Appiah, K.A. (2005). *The ethics of identity*. Princeton University Press.
- Armstrong, K. (2010). *Twelve steps to a compassionate life*. Knopf.
- Baar, J. van (2014). *De prestatiegeneratie: een pleidooi voor middelmatigheid*. Amsterdam: Atlas contact.
- Bellah, R.N., Madsen, R., Sullivan, W.M., Swidler, A., & Tipton, S.M. (1985). *Habits of the heart: individualism and commitment in American life*. Berkeley: University of California Press (3rd ed. 2008).
- Bohlmeijer, E. (2007). Herinneringen, levensverhalen en gezondheid. In: E. Bohlmeijer, L. Mies, & G. Westerhof (Eds.). *De betekenis van levensverhalen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, blz. 31-39.
- Botton, A. de (2004). *Status anxiety*. New York: Random House Inc.
- Botton, A. de (2012). *Religion for atheists*. New York: Random House Inc.
- Brinkgreve, C. (2009). 'Maar wie ben ik zelf?'/Interviewer: Maarten Meester. *Filosofie Magazine*, nr. 7, 2009. Geraadpleegd via <http://www.christienbrinkgreve.nl/interviews-en-artikelen/filosofie-magazine>
- Brinkgreve, C. (2009). *De ogen van de ander: de sociale bronnen van zelfkennis*. Augustus.
- Brooks, D. (2015). *The Road to Character*. New York: Penguin Random House LLC.
- Brown, B. (2012). *Daring greatly: how the courage to be vulnerable transforms the way we live, love, parent and lead*. Avery.
- Brugman, G.M. (2007). Het levensverhaal als constructie. In: E. Bohlmeijer, L. Mies, & G. Westerhof (Eds.). *De betekenis van levensverhalen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, blz. 43-60.
- Crepaz, M.M.L. (2008). *Trust beyond borders: immigration, the welfare state, and identity in modern societies*. Michigan: University of Michigan.
- Dobbelaere, K., Elchardus, M., Kerkhofs, J., Voyé, L., & Bawin-Legros, B. (2001). *Verloren zekerheid: de Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tielt: Lannoo.
- Fearon, J. D. (1999). *What Is Identity (As We Now Use the Word)?* California: Stanford University. <http://www.stanford.edu/~jfearon/papers/iden1v2.pdf>
- Frissen, V., & de Mul, J. (2000). *Under construction: persoonlijke en culturele identiteit in het multimediatijdperk*. Amsterdam: Infodrome.
- Frissen, V., Lammes, S., De Lange, M., De Mul, J., & Raessens, J. (Eds.) (2015). *Playful Identities: The Ludification of Digital Media Cultures*. Amsterdam University Press.
- Gauntlett, D. (2008). *Media, gender and identity – an introduction*. Oxon: Routledge.

- Gergen, K.J. (1991). *The saturated self: dilemmas of identity in contemporary life*. BasicBooks.
- Gergen, K.J. (1992). *The Decline and Fall of Personality*. *Psychology Today*, 25(6), blz. 58-63.
- Gergen, K.J. (2015). Playland. In V. Frissen, S. Lammes, M. de Lange, J. de Mul & J. Raessens (Eds.): *Playful Identities: The Ludification of Digital Media Cultures*. Amsterdam University Press. Chapter 2, blz. 57-73.
- Gergen, K.J., & Davis, K.E. (Eds.) (1985). *The Social Construction of the Person*. New York: Springer-Verlag.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Stanford University Press.
- Giddens, A., & Pierson, C. (1998). *Conversations with Anthony Giddens: making sense of modernity*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd
- Goffman, E. (1956). *The presentation of self in everyday life*.
- Grotenhuis, M. te (1999). *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen*. Proefschrift.
- Han, B. (2012). *La società della stanchezza*. Roma: notttempo.
- Hellevik, O. (2003). Economy, values and happiness in Norway. *Journal of Happiness Studies*, 4(3), blz. 243-283.
- Hermesen, J.J. (2009). *Stil de tijd: pleidooi voor een langzame toekomst*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Hermesen, J.J. (2014). *Kairos: een nieuwe bevlogenheid*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Heyd, D., & Miller, F.G. (2010). Life plans: do they give meaning to our lives? *The Monist*, 93(1), blz. 17-37.
- Huijjer, M. (2009). *Waarom de kerkklok 's nachts slaat: oude ritmes in een hoogtechnologise samenleving*. Inauguratierede, 22 september 2009. Budel: Uitgeverij DAMON.
- Huijjer, M. (2013). *Discipline: overleven in overvloed*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Huizinga, J. (1955). *Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*. Athenaeum Boekhandel Canon.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift: in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Jensen, S. (2012). *Dus ik ben weer: een nieuwe zoektocht naar identiteit*. Amsterdam: De bezige bij.
- Jensen, S., & Wijnberg, R. (2010). *Dus ik ben: een zoektocht naar identiteit*. Amsterdam: De bezige bij.
- Kearney, R. (2002). *On stories*. London: Routledge.

- Kohn, M.L. (1977). *Class and Conformity: a study in values*. Chicago: The University of Chicago Press. 2nd ed.
- Kronjee, G., & Lampert, M. (2006). Leefstijlen en zingeving. In W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee & R.J.J.M. Plum (Eds.). *Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Amsterdam University Press.
- MacIntyre, A. (1984). *After virtue*. University of Notre Dame Press.
- Mackie, J.L. (1978). Can there be a right-based moral theory? *Midwest Studies in Philosophy*, 3(1), blz. 350-359.
- Mannoni, O. (1985). Je sais bien mais quand même... In: J. Lacan (Ed.), *Clefs pour l'imaginaire ou L'autre scène*. Seuil.
- McCarthy, J. (2007). *Dennett and Ricoeur on the narrative self*. Amherst: Prometheus Books.
- Mill, J. S. (1863). Utilitarianism. In M. Warnock (Ed.): *Mill: Utilitarianism and other writings*. Glasgow: Collins, 1962.
- Mill, J.S. (1859). On liberty. In: D. Bromwich & G. Kateb (Eds.), *On liberty: John Stuart Mill*. Yale University Press, 2003.
- Moore, G. E. (1912). *Ethics*. London: Williams and Norgate.
- Mul, J. de (2005). The game of life: narrative and ludic identity formation in computer games. In: J. Goldstein and J. Raessens, *Handbook of Computer Games Studies*. Cambridge MA (MIT Press), 2005, blz. 251-266.
- Mul, J. de (2011). Horizons of hermeneutics: intercultural hermeneutics in a globalizing world. *Front. Philos.*, 6(4), blz. 628–655.
- Mul, J. de (2015). Database identity: Personal and cultural identity in age of global datafication, in Wouter de Been, Payal Arora and Mireille Hildebrandt (Eds.): *Crossroads in new media, identity and law*. Palgrave Macmillan.
- Neff, K. (2011). *Self-compassion: Stop beating yourself up and leave insecurity behind*. William Morrow.
- Plessner, H. (1975). *Die Stufen des Organischen und der Mensch*. Berlin/New York: de Gruyter.
- Plessner, H. (1985). Soziale Rolle und menschliche Natur. In: H. Plessner, *Gesammelte Schriften X: Schriften zur Soziologie und Sozialphilosophie*. Suhrkamp, blz. 227-240.
- Powers, W. (2010). *Hamlet's BlackBerry: a practical philosophy for building a good life in the digital age*. HarperCollins.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Randall, W.L. (2006). 'Wij zijn zelf onze levensverhalen'/Interviewer: Bram Peeters. *Psy*, nr. 14, 2006.

- Randall, W.L. (2007). De wereld als verhaal. In: E. Bohlmeijer, L. Mies, & G. Westerhof (Eds.). *De betekenis van levensverhalen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, blz. 61-81.
- Rasmussen, D. (2002). Rethinking subjectivity: narrative identity and the self. In R.A. Cohen & J.L. Marsh (Eds.) *Ricoeur as another: the ethics of subjectivity*. Chapter 3, blz. 57-70.
- Reagan, C.E. (2002). Personal identity. In R.A. Cohen & J.L. Marsh (Eds.) *Ricoeur as another: the ethics of subjectivity*. Chapter 1, blz. 3-31.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as another*. Chicago: University of Chicago Press.
- Riesman, D., Glazer, N., & Denney, R. (1950). *The lonely crowd: a study of the changing American character*. Yale University Press.
- Schiller, F. (1794). *Briefe zur aesthetische Erziehung des Menschen*.
<http://gutenberg.spiegel.de/buch/ueber-die-asthetische-erziehung-des-menschen-in-einer-reihe-von-briefen-3355/3>
- Suits, B. (1978). *The grasshopper: games, life and utopia*. Broadview Press.
- Taylor, C. (1989). *The sources of the self: the making of modern identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Webster, D. (2013). Game over: calling time on kidult accounts of masculinity. In: E. Ryall, W. Russell & M. MacLean, *The philosophy of play*. New York: Routledge.